

tinden, nihayetine kadar iştirake mecbur oldum. Muhalifler, adeta, ne istediklerini bilmez bir halde idi. Meclisin, müsbet veya menfi bir karar vermesi imkânsız bir hale geldi. Bizim, sarîh olarak anladığımız şu idi ki, muhalifler, sulh meselesini, Mecliste, ihtirasata vasıta ittihaz etmek istiyorlardı. Efendiler, bazı matbuat ta, bu ihtirasatı, şayanı hayret ve ateşin bir surette, tehalükle körüküyorlardı. Bu haleti ruhiyede bulunan Meclis ile sulh meselesini intaç etmek müşkül olacağını görmek tabii, fakat mucibi teessür idi.

Mecliste verdiğim umumî izahatla, vaziyetin her noktasını söyledim. Bütün ihtimalâtta bahsettim. İtilâf Devletleri heyeti murahhasalarından bazısının memleketlerine avdetlerinde vukubulan beyanatını hakikat ve esas telâkki ederek, Heyeti Murahhasamıza hücum etmek mesleğinin şayanı takdir olmadığını söyledim. Heyeti Murahhasamızı dinlemek ve onun izahatına inanmak ve ona göre vaziyeti muhakeme etmek lâzım geldiğini bildirdim.

Heyeti Murahhasamızın, Heyeti Vekilenin vermiş olduğu talimatın hilâfında hareket edip etmediğini söylemek salâhiyetinin, Mecliste hazır bulunan Heyeti Vekileye ait olduğunu dermeyan ettim.

Nihayet, dedim ki, Heyeti Murahhasa, Heyeti Vekileye karşı mes'uldur. Meclise karşı mes'ul olan Heyeti Vekiledir. Meclis, Heyeti Vekileye, yeni bir veçhe vermek mecburiyetindedir. Bu veçhe dahilinde, Heyeti Vekile, Heyeti Murahhasaya talimatı mahsusa verir. Meclisin teferruat ile iştigaline mahal ve imkân yoktur.

Veçhe hakkındaki noktai nazarımı da şöyle ifade ettim: "Musul meselesinin muvakkaten talikını mevzuubahs etmemek üzere ve fakat idarî, siyasî, malî, iktisadî ve sair mesailde millet ve memleketin hukukunu ve istiklâlîni tamam ve emin olarak istihsal etmek ve memaliki müstahhasamızın sureti kat'iyede tahliyesini şart telâkki eylemek esastır."

Mütaleatıma ilâve ettim ki: "Heyeti Murahhasamız, kendine tevdi edilen vazifeyi tamamen ve pek mükemmel bir suretle ifa etmiştir. Milletimizin ve Meclisimizin şerefini muhafaza eylemiştir. Eğer sulh meselesini hüsnü intaç etmek istiyorsak, Meclis tarafından da, Heyeti Murahhasaya, manen kuvvet verilerek mesaisine devam ettirilmek lâzımdır. Bu suretle, hareket ederseniz, ümitvar olabiliriz ki, bir sulh safhasına dahil olmak mümkündür."

Meclisin, mevzuubahs mesele hakkındaki münakaşatı durdu. Fakat, muhalifler, hücum için sebepler icat ve ihtira etmekten, kendilerini bir türlü menedemiyorlardı.

Meclisteki muhaliflerin muhtelif tarzda, başka başka zeminler üzerinde hücum hazırlıklarında buldukları yeni değildi. Seyahate çıktığım tarihten bir gün sonra, "Hilâfeti İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" unvanlı risalenin ortaya atıldığını; bütün Meclisin ve milletin aleyhimize tahrik edilmek istenildiğini arz etmiştim. Buna takaddüm eden bir manevra vardır ki henüz ondan bahsetmedim. Sebebi, Kânunuevvel 1338 iptidasında oynanmak istenen oyun, netayici itibarile, seyahatim esnasında da devam etmişti. Müsaade buyurursanız, bu meseleye dair burada hatıratınızı ihyaya vesile olacak birkaç söz söyleyeyim:

Muhterem Efendiler, üç meb'us, intihabı meb'usan lâyihai kanuniyesinin tadili hakkında bir teklif hazırlamışlar... muhteviyatına muttali olmuşum.

kadar katılmak zorunda kaldım. Muhalifler; sanki, ne istediklerini bilmez bir durumda idi. Meclisin, olumlu ya da olumsuz bir karar vermesi olanak dışı duruma geldi. Bizim, açıkça anladığımız şu idi ki, muhalifler, barış sorununu, Mecliste, kendi çıkar tutkuları için araç edinmek istiyorlardı. Efendiler, bir kısım basın da, bu çıkar tutkularını, şaşılacak ve ateşli bir biçimde, candan körükliyordu. Bu ruh durumu içinde bulunan Meclis ile barış işini sonuçlandırmak güç olacağını görmek doğal, ama üzüntü verici idi.

Mecliste yaptığım genel açıklamada, durumun her noktasını söyledim. Bütün olasılıklardan söz ettim. İtilâf Devletleri delege kurullarından kimilerinin memleketlerine döndüklerinde söylediklerini gerçek ve temel sayarak, Delege Kurulumuza saldırmanın beğenilecek bir tutum olmadığını söyledim. Delege Kurulumuzu dinlemek ve onun açıklamalarına inanmak ve ona göre durumu değerlendirmek gerektiğini bildirdim.

Delege Kurulumuzun, Bakanlar Kurulunun vermiş olduğu direktife aykırı iş yapmış olup olmadığını söylemek yetkisinin, Mecliste hazır bulunan Bakanlar Kurulunda olduğunu ileri sürdüm.

Sonunda, dedim ki, Delege Kurul Bakanlar Kuruluna karşı sorumludur. Meclise karşı sorumlu olan Bakanlar Kuruludur. Meclis Bakanlar Kuruluna, yeni bir yön vermek zorundadır. Bu yön doğrultusunda kalarak, Bakanlar Kurulu, Delege Kurula özel direktif verir. Meclisin ayrıntılarla uğraşmasına yer yoktur uğraşamaz da.

Yeni yön konusunda düşündüklerimi de şöyle belirttim:

"Musul sorununun geçici olarak ertelenmesinden sözetmeden yönetim, politika, maliye, ekonomi ve başka işlerle ilgili sorunlarda millet ve memleketin haklarını ve bağımsızlığını tam ve sağlam olarak elde etmek ve kurtardığımız yerlerin kesin olarak boşaltılmasını istemek temel koşul sayılmalıdır."

Söylediklerime şunları da ekledim: "Delege Kurulumuz, kendine verilen görevi tam ve en iyi bir biçimde yapmıştır. Milletimizin ve Meclisimizin onurunu korumuştur. Eğer barış sorununu iyi bir sonuca bağlamak istiyorsak, Meclis tarafından da, Delege Kurula, moral verilerek çalışmalarının sürdürülmesini sağlamak gerekir. Böyle davranırsanız, bir barış evresine girilebileceğini umabiliriz."

Meclisin, konu üzerindeki tartışmaları durdu. Ama muhalifler, saldırmak için nedenler yaratmaktan, kendilerini bir türlü alıyorlardı.

Meclisteki muhaliflerin çeşitli biçimlerde, başka başka alanlarda saldırı hazırlıklarında buldukları yeni değildi. Geziye çıktığım tarihten bir gün sonra, "Müslüman Halifeliği ve Büyük Millet Meclisi" başlıklı broşürün ortaya atıldığını; bütün Meclisin ve milletin bize karşı kıskırtılmak istenildiğini bilginize sunmuşum. Bundan önce yapılan bir manevra da vardır ki daha ondan sözetmedim. Nedeni, Aralık 1922 başında oynanmak istenen oyun, sonuçları açısından, gezim sırasında da sürmüştü. İzin verirsiniz, bu sorunla ilgili olarak burada anılarını canlandırmaya yarayacak birkaç söz söyleyeyim:

Muhterem Efendiler, üç meb'us, meb'us seçimi kanun tasarısının değiştirilmesiyle ilgili bir önerge hazırlamışlar.. içeriğini öğrenmişim.

2 Kânunuevel 1338 günü, Reisisani Doktor Adnan Bey riyasetinde, vukubulan celsede; makamı riyasetten; şu hitap işitildi: "Efendim! İntihabı Meb'usan Kanununun tadili hakkındaki teklifin şayanı müzakere olduğuna dair Lâyiha Encümeni mazbatası var." Bu hitap, "(okunsun sesleri)" ile karşılandı. İki meb'us "Ehemmiyeti vardır. Okunmasını teklif ederiz." diyerek, umumî sesleri tasrih ettiler.

Reis - Efendim! Bu teklifi kanunînin okunmadan encüme havalesi temâilendir, dedi.

Efendiler, meselenin ne olduğunu ve Mecliste cereyan eden müzakereyi o güne ait zabıt ceridesinde okumak mümkündür. Fakat, heyeti aliyenizi, bu külfetten kurtarmak için müsaade buyurursanız o celsede benim, vukubulan beyanatımdan bir kısmını aynen arz edeyim:

Teklifi kanunîyi okutmadan encüme havale etmek isteyen reisten söz alarak şu mütaleatta buldum: "Efendim! Bu teklifi kanunî bir maksadı mahsus ihtiva ediyor ve bu maksadı mahsus doğrucu şahsıma taallük ettiğinden, müsaade ederseniz, birkaç kelime ile fikrimi arz etmek istiyorum. Erzurum Meb'usu Süleyman Necati ve Mersin Meb'usu Salâhattin ve Canik Meb'usu Emin Beyefendiler tarafından teklif olunan lâyiha kanunîye, doğrudan doğruya, benim şahsımı vatandaşlık hukukundan iskat etmek noktai nazarına matuftur. 14 üncü maddede yazılı olan satırları gözden geçirecek olursanız, orada, deniliyordu ki: "Büyük Millet Meclisine aza intihap olunabilmek için Türkiye'nin bugünkü hudutları dahilindeki mahaller ahalisinden olmak meşruttur veya dairei intihabiyesi dahilinde mütemekkin olmak meşruttur. Ondan sonra muhacereten gelenlerden Türk ve Kürtler tarihi iskânlarından itibaren beş sene mürrur etmiş ise intihap olunabilirler".

Maalesef, mahalli tevellüdüm, bugünkü hudutlar haricinde kalmış bulunuyor. Saniyen; herhangi bir dairei intihabiyenin beş senelik mütemekkinini dahi değilim. Mahalli tevellüdüm, bugünkü hududu milliyemizin haricinde kalmıştır. Fakat, bu böyle ise, bunda benim kat'iyen bir kasit ve kabahatim yoktur. Bunun sebebi, bütün memleketimizi, milletimizi, mahvü muzmahil etmek isteyen düşmanların, harekâtında muvaffak olmaktan kısmen menedilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar, tamamen maksatlarına muvaffak olmuş olsalardı, Allah muhafaza etsin, buraya vazulimza olan efendilerin dahi memleketleri hudut haricinde kalabilirdi.

Bundan başka, bu maddenin talep ettiği şartı haiz bulunmuyorsam, yani, beş sene mütemadiyen bir dairei intihabiyede sakin olamamış isem, o da, bu vatana ifa ettiğim hidemat yüzündendir. Eğer, bu maddenin, talep ettiği şartı ihraza çalışsaydım, İstanbulu, kazandırmaktan ibaret olan Arıburnu ve Anafartalardaki müdafaatımı yapmamaklığım lâzım gelirdi. Eğer ben, bir yerde beş sene oturmaya mahkûm olsaydım, Bitlis ve Muşu aldıktan sonra Diyarbakır istikametinde tevessü eden düşmanın karşısına çıkmamaklığım, Bitlis ve Muşu kurtarmaktan ibaret olan vazifei vataniyemi yapmamaklığım lâzım gelirdi. Bu efendilerin, talep ettiği şeraiti ihraz etmek isteseydim, Suriyeyi tahliye eden orduların enkazından, Halepte bir ordu teşkil ederek düşmana karşı müdafaa etmemekliğim ve bugün hududu millîye dediğimiz hududu filen tespit etmemekliğim lâzımgelirdi.

2 Aralık 1922 günü, İkinci Başkan Doktor Adnan Bey başkanlığında, yapılan oturumda; başkanın şunları söylediği duyuldu: "Efendim Meb'usların Seçimi Kanununun değiştirilmesi ile ilgili önerenin görüşülebileceği yolunda Tasarı Komüsyonunun bir yazısı var." Bu sözler, "okunsun" sesleri ile karşılandı. İki meb'us "Önemi vardır. Okunmasını öneriyoruz." diyerek, gürültülerin anlamını açıkladılar.

Başkan - Efendim bu kanun tasarısının okunmadan komüsyona gönderilmesi gelenektir, dedi.

Efendiler, işin ne olduğu ve Mecliste yapılan görüşme o günkü tutanakdan okunabilir. Ama, yüce topluluğunuzu, bu zahmetten kurtarmak için izin verirseniz benim o oturumda, yaptığım konuşmanın bir bölümünü olduğu gibi bilginize sunayım:

Kanun önergesini okutmadan komüsyona göndermek isteyen başkandan söz alarak şunları söyledim: "Efendim bu kanun önergesinde bir özel amaç güdüyor ve bu özel amaç doğrudan doğruya beni ilgilendirdiğinden, izin verirseniz, birkaç kelime ile düşüncemi sunmak istiyorum. Erzurum Meb'usu Süleyman Necati ve Mersin Meb'usu Salâhattin ve Samsun Meb'usu Emin Beyefendiler tarafından verilen kanun önergesi, doğrudan doğruya, beni vatandaşlık haklarından yoksun etmeye yöneliktir. 14 üncü maddede yazılı olan satırları gözden geçirecek olursanız, orada, şöyle denildiğini görürsünüz: (Büyük Millet Meclisine üye seçilebilmek için Türkiye'nin bugünkü sınırları içindeki yerler halkından olmak ya da kendi seçim bölgesinde yerleşmiş olmak gerekir. Ondan sonra göçmen olarak gelenlerden Türk ve Kürtler yerleştirildikleri tarihten başlamak üzere beş sene geçmiş ise seçilebilirler.)

Ne yazık ki, doğum yerim, bugünkü sınırlar dışında kalmış bulunuyor. İkincisi; herhangi bir seçim bölgesinde beş senedir yerleşmiş de değilim. Doğum yerim, bugünkü ulusal sınırlarımızın dışında kalmıştır. Ama, bu, böyle ise, bunu ben istemiyiz değilim ve bunda benim suçum yoktur. Bunun nedeni, bütün memleketimizi, milletimizi, dağıtıp yok etmek isteyen düşmanların bu işteki başarılarının biraz olsun önlenemeyişinden ileri gelmiştir. Eğer düşmanlar, amaçlarını elde etmekte tümüyle başarılı olmuş olsalardı, Allah korusun, buraya imza atan efendilerin de doğum yerleri sınır dışında kalabilirdi.

Bundan başka, bu maddenin aradığı koşul bende yoksa, yani, beş sene arasız olarak bir seçim bölgesinde oturmamış isem, o da, bu vatana yaptığım hizmet yüzündendir. Eğer, bu maddenin, aradığı niteliği kazanmaya çalışsaydım, İstanbulu, kazandırmaktan başka bir şey olmayan Arıburnu ve Anafartalardaki savunmalarımı yapmamam gerekirdi. Eğer ben, bir yerde beş sene oturmak zorunda olsaydım, Bitlis ve Muşu aldıktan sonra Diyarbakır doğrultusunda yayılan düşmanın karşısına çıkmamam, Bitlis ve Muşu kurtarmaktan başka bir şey olmayan bu vatan görevimi yapmamam gerekirdi. Bu efendilerin, aradıkları nitelikleri kazanmak isteseydim, Suriyeyi boşaltan orduların yıkıntılarında, Halepte bir ordu kurarak düşmana karşı savunmamam ve bugün ulusal sınırlarımız dediğimiz sınırları edimli olarak saptamamam gerekirdi.

Beni vatandaşlık hukukundan mahrum etmek teklifi üzerine Mecliste vukubulan beyanatım

Beni vatandaşlık haklarından yoksun etmek, önerisi üzerine Mecliste yaptığım konuşma

Teklif edilen maddedeki şartlar neden haiz değilim?

Önerilen maddedeki koşullar bende niçin yok?

Zannediyorum ki; ondan sonraki mesaim cümlelerin malûmudur. Hiçbir şerde, beş sene oturamayacak kadar sarfı mesai etmiş bulunuyorum. Ben zannediyordum ki, bu hiddematımdan dolayı milletimin muhabbetine ve teveccühüne mazhar oldum. Delki bütün âlemi islâmın muhabbet ve teveccühüne mazharım. Binaenaleyh, bu teveccühata mukabil, vatandaşlık hukukundan iskata maruz kalacağımı asla hatıra getirmezdim. Tahmin ediyorum ve ediyordum ki, ecnebî düşmanlar, bana, suikast etmek suretile de memleketimdeki hizmetimden beni tecride çalışacaklardır. Fakat, hiçbir zaman hatır ve hayalime getirmezdim ki, Meclisi Alide, velev iki üç kişi olsun aynı zihniyette bulunabil-sin. Binaenaleyh, ben anlamak istiyorum, bu efendiler; dairei intihabiyeleri halkınun ciddî olarak tercümanı fikir ve hissi midirler?

Yine bu efendilere karşı söylüyorum; meb'us olmak itibarile tabîî şamil bir sıfatı cami bulunuyorlar. Binaenaleyh, millet bu efendilerle hemfikir midir?

Efendiler, beni vatandaşlık hukukundan iskat etmek salâhiyeti bu efendilere nereden verilmiştir?! Bu kürsüden, resmen, heyeti aliyenize ve bu efendilerin dairei intihabiyeleri halkına ve bütün millete **soruyorum ve cevap istiyorum!**"

Bu sözlerim ajans ve matbuatla intişar etti. Millet, beyanat ve sualime muttali oldu. Derakap memleketin, bilaistisna, devairi intihabiyesi müntahibi hakikileri tarafından, halk tarafından Meclis Riyasetine protestonameler yağdı. Teklifi kanuniye imza vazeden meb'us efendilerin de dairei intihabiyeleri halkı kendilerini ve kendilerile hemfikir olanları takbihte, teahhur etmediler. Millettin, hakkımda izhar ettiği muhabbet ve itimadın samimî ifadelerini ihtiva eylemeleri cihetile kıymetli birer hatıra olarak saklamakta olduğum bu telgrafnameler, büyük bir dosya teşkil etmektedir. Dosya muhteviyatı, zamanında matbuat ile de intişar etmiş idi. Ben, burada yalnız, bir dairei intihabiyenin, Rizenin şahsıma hitap eden bir telgrafnamesini aynen arz etmekle iktifa edeceğim:

"Üç meb'us beyin, İntihap Kanunu hakkındaki takriri malûmuna, livamız meb'uslarının iştirak etmeyeceği kanaatle bir şey yazmaya lüzum görmemiştik. Şimdi, Meb'us Osman Efendiden aldığımız mektupta, kendisinin o takrirle alâkadar ve muhalif gruba mensup olduğunu makami iftiharında bildirmesi üzerine hususatı atiyenin arzına mecburiyet hâsil olmuştur.

1 - (Taktirkârane ve samimî sözlerden sonra) Şahsınız ve muhterem kıymettar rüfekayı mesainiz aleyhinde, livamız namına söz söyleyen ve fikri muhalefet besliyen ve bizce hiçbir şahsiyet ve mevkii olmıyan meb'usu tel'in ederiz. O, livamızı temsil hakkını da haiz olamaz.

2 - Şu zamanda, vatansızların bile iştirak etmeyeceği fikri muhalefet ve mefsedetü bize tavsiye eden meb'us efendinin fikrine iştirak edecek, livamızda bir fert dahi mevcut olmadığımız maaşükran ihtiramata tazimkâranemize terdifen arzeyerleriz. Efendim."

İmzalar

Muhterem Efendiler, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin, vakayüni işaret eylediğimiz tarihte, gösterdiği müşevveş haleti ruhiye, cidden teemmüle şayan bir mahiyet iktisap etti. Bütün millette, Meclisin vazife ifa edemeyecek bir hale geldiği endişesi hiss olunmağa başladı. Mecliste vaziyeti, itidal ve basiret ile mütalea ve muhakeme eden aza dahi istraplarını izhardan men'i nefsedemiyorlardı. Artık tereddüde mahal kalmamıştı ki, Meclis tecdit olunmadıkça, millet ve memleketin ağır ve mes'uliyetli işlerine tedvir etmeye imkân yoktur. Bu zarurete ben de kani oldum. Bir gece, Başvekil Rauf Beye ikamet etmekte olduğu istasyon binasında Heyeti Vekileyi içtimaa davet etmesini, benim de biz-zat geleceğimi telefonla bildirdim.

Saniyorum ki; ondan sonraki çalışmalarımı herkes bilir. Hiçbir yerde, beş sene oturamayacak ölçüde çalışmış bulunuyorum. Ben sanıyordum ki, bu hizmetlerimle milletimin sevgisini ve yakınlığını kazandım. Belki bütün Müslümanlık dünyasının sevgisini ve yakınlığını kazanmış bulunuyorum. Müslüman dünyasının gösterdiği bu yakınlığa karşı, kendi ülkemde yurttaşlık haklarımdan yoksun bırakılmakla karşılaşacağımı hiç aklıma getirmezdim. Saniyorum ve sanıyordum ki; dış düşmanlar, bana, canıma kıyarak da memleketimdeki görevimden beni ayırmaya çalışacaklardır. Ama, hiçbir zaman aklıma ve hayalime getirmezdim ki, Yüce Mecliste, iki üç kişi olsa bile, aynı düşüncede bulunabil-sin. Bunun için, ben, anlamak istiyorum, bu efendiler; seçim bölgeleri halkının düşünce ve duygularını gerçekten yansıtıyorlar mı?

Yine bu efendilere söylüyorum; meb'us olmak bakımından bütün milletin vekili niteliğinde bulunuyorlar. Böyle olunca, millet bu efendilerle aynı düşüncede midir?

Efendiler, beni vatandaşlık haklarımdan yoksun etmek yetkisi bu efendilere nereden verilmiştir? Bu kürsüde, resmî olarak, bütün millete soruyorum ve açık yanıt istiyorum."

Bu sözlerim ajansta ve basında yayımlandı. Millet, konuşmamı ve sorumu öğrendi. Hemen memleketin, istisnasız, bütün seçim bölgelerinin gerçek seçmenleri tarafından, halk tarafından Meclis Başkanlığına protesto yazıları yağdı. Kanun önergesine imza atan meb'us efendilerin de seçim bölgeleri halkı onları ve onlarla eş düşünüşte olanları kınamakta, gecikmediler. Millettin, benim için gösterdiği sevgi ve güveni içtenlikle belirtmek bakımından değerli birer anı olarak saklamakta olduğum bu telgraflar, büyük bir dosya tutmaktadır. Dosyadaki yazılar, zamanında basında da yayımlanmıştı. Ben, burada yalnız, bir seçim bölgesinin, Rizenin bana çektiği bir telgrafi olduğu gibi bilginize sunmakla yetineceğim:

Üç meb'us beyin, Seçim Kanunuyla ilgili bilinen önergesine, sancağımız meb'uslarının katılmayacağı kanısıyla bir şey yazmaya gerek görmemiştik. Şimdi, Meb'us Osman Efendiden aldığımız mektupta, kendisinin o önergeyle ilgili ve muhalif grupdan olduğunu övünerek bildirmesi üzerine şunları bilginize sunmamız zorunlu olmuştur:

1- (İçten gelen övücü sözlerden sonra) Size ve sayın değerli çalışma arkadaşlarınıza karşı, sancağımız adına söz söyleyen ve aykırı görüş besliyen ve bizce hiçbir değeri ve önemi olmayan meb'usu lânetleriz. Onun, sancağımızı temsil hakkı da olamaz.

2- Şu zamanda, vatansızların bile katılmayacağı muhalefet ve karıştırcılığı bize önen meb'us efendinin düşüncesine katılacak, sancağımızda tek kişinin bile olmadığını Tanrıya şükrederek ve üstün saygılarımızla bilginize sunarız Efendim.

İmzalar

Muhterem Efendiler, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin, olaylarını anlattığımız tarihteki, karışık ruh durumu, gerçekten düşünölmeye değer bir nitelik aldı. Bütün millette, Meclisin görev yapamayacak bir duruma geldiği kaygısı sezilmeye başlandı. Mecliste, durumu, soğukkanlılıkla ve sağgörü ile düşünüp inceleyen üyeler bile üzüntülerini açığa vurmaktan kendilerini alamıyorlardı. Artık kararsızlığın yeri yoktu, Meclis yenilenmedikçe, millet ve memleketin ağır ve sorumluluk gerektiren işlerini yürütemeyecektir. Bu zorunluluğa ben de inandım. Bir gece, Başbakan Rauf Beye oturmakta olduğu istasyon binasında Bakanlar Kurulunu toplantıya çağırmasını, benim de toplantıya katılacağımı telefonla bildirdim.

Milletin, hakkımda izhar ettiği muhabbet ve itimadın samimî ifadeleri

Milletin, bana beslediği sevgi ve güveni göstermesi

Yeniden intihabat icrası kararı

Yeniden seçim yapılması kararı

Rauf Bey nezdinde içtima eden Heyeti Vekileye, Meclisin teccidini, Meclise teklif etmek lüzumundan bahsettim. Kısa bir münakaşadan sonra, Heyeti Vekile ile mutabık kaldık. Aynı gecede Meclisteki, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu Heyeti İdaresini de Heyeti Vekile içtimainna davet ettim. Bu heyeti idare içinde teklifimi nabemahal bulup istiğrap edenler bulundu. Müzakereler ve münakaşa ertesi güne kadar sürdü. Maahaza, bu heyetle de anlaştık. Ondandan sonra derhal grup heyeti umumîyesini içtima ettirdim. Orada memleketin vaziyeti umumîyesini, müstacelen görülmesi lâzımgelen millet işlerini izah ettim ve Meclisin artık bu vezaifi ifaya kabiliyeti kalmadığını ifade ve isbat eyleyerek meclisten teccidi intihaba karar vermesini talep etmek icap eylediğini bildirdim. Grup heyeti umumîyesi, beyanat ve izahatını hüsnü telâkki eyledi. Bunun üzerine mesele, aynı günde, 1 Nisan 1339 da Meclise nakledildi. Yüz yirmi kadar aza, bir takrirle, Meclise; teccidi intihap için bir teklifi kanunî taktim etti. Meclis, müttefikan "Yeniden intihabat icrası karargir oldu" tarzında olan kanunu çıkardı.

Meclisin, bu kararı vermesi inkılâp tarihimizde mühim bir nokta teşkil eder. Çünkü bu kararı vermekle, Meclis, kendinde hâsıl olan marazı itiraf ve bundan dolayı, millette hissedilen ıstırapı idrak etmiş olduğunu gösterdi.

Efendiler, Lozan Konferansı 23 Nisan 1339 da tekrar içtima etti. Heyeti Murahhasanız Lozanda tesisi sulha çalışırken, ben de, yeni intihabat ile meşgul oluyordum.

Yeni intihabata, malûm olan umdelerimizi ilân ederek dahil olduk. Noktai nazarlarımızı kabul edip meb'us olmak isteyen zevat, evvelâ, umdeleri kabul ettiğini ve noktai nazarda müşterek olduğunu bana bildiriyorlardı. Namzetleri tesbit ve zamanında fırkamız namuna, ben, ilân edecektim.

Bu tarzı iltizam etmiştim. Çünkü vukubulacak intihabatta, milleti işgal ederek, muhtelif emellerle meb'us olmaya çalışacakların çok olduğunu biliyordum. Memleketin her tarafında, beyanat ve irşadatım kemali samimiyet ve itimatla karşılandı.

Bütün millet, ilân ettiğim umdeleri, tamamen benimsedi ve umdelere ve hatta şahsıma muhalefet göstereceklerin, milletçe meb'usluğa intihabına imkân kalmadığı anlaşıldı.

Filhakika, bazı devairi intihabiyede, resen teşebbüsatta bulunanlar muvafak olamadılar. Bu meyanda o zaman, henüz Birinci Ordumuzun Kumandanı bulunan Nurettin Paşa da meb'us olmak teşebbüsünde bulunmuştu. Mümkün olmadı. Nurettin Paşa, bu arzusunu bilâhare, münferit bir intihapta, Bursada temin etti.

Paşanın, resen ve müstakillen meb'usluğunu temin için, evvel ve âhir, kendi tarzında, lüzumu gibi propaganda da yaptırmaktan geri kalmadığı anlaşılmıştı. Bu yoldaki teşebbüsat ve neşriyattan herkesin calibi dikkati olan bilhasa tercümeihalidir.

Nurettin Paşa, 1339 yeni intihap senesi, Abit Süreyya Bey namında bir zata "A.S." rumuzile bir tercümeihal neşrettirdi.

Abit Süreyya Bey, Abdülhamidin başkâtiplerinden merhum Süreyya Paşanın oğludur. Meşrutiyetten evvel, Nurettin Paşa gibi ve onunla beraber fahrî hünkâr yaveri idi. Harbi Umumîde İzmirde ve istiklâl seferinin nihayetinde Nurettin Pa-

Rauf Beyin konutunda toplanan Bakanlar Kuruluna, Meclisin yenilenmesini, Meclise önermesi gerektiğinden sözettim. Kısa bir tartışmadan sonra, Bakanlar Kurulu ile görüşbirliğine vardık. Aynı gecede Meclisteki, Anadolu ve Rumeli Hakları Savunma Grubu Yönetim Kurulunu da Bakanlar Kurulu toplantısına çağırdım. Bu yönetim kurulu içinde önerimi yersiz bulup şaşanlar oldu. Görüşme ve tartışmalar ertesi güne kadar sürdü. Böyle olmakla birlikte, bu kurulla da anlaştık. Ondandan sonra hemen grup genel kurulunu topladım. Orada memleketin genel durumunu, ivedilikle yapılması gereken millet işlerini açıkladım ve Meclisin artık bu görevi yapacak yeteneği kalmadığını söyleyip kanıtlayarak Meclisten seçimi yenileme kararı vermesini istemek gerektiğini bildirdim. Grup genel kurulu, söylediklerimi ve açıklamalarımı iyi karşıladı. Bunun üzerine konu, yine o gün, 1 Nisan 1923 te Meclise götürüldü. Yüz yirmi kadar üye, bir önergeyle, Meclise; seçimin yenilenmesi için bir kanun önerisi verdi. Meclis oy birliğiyle "Yeniden seçim yapılması kararlaştırıldı" diyen kanunu çıkardı.

Meclisin, bu kararı vermesi devrim tarihimizde önemli bir noktadır. Çünkü, bu kararı vermekle, Meclis, kendinde beliren hastalığı kabullendiğini ve bundan dolayı, milletin duyduğu üzüntüyü anlamış olduğunu gösterdi.

Efendiler, Lozan Konferansı 23 Nisan 1923 te yeniden toplandı. Delege Kurulumuz Lozanda barışı sağlamaya çalışırken, ben de, yeni seçimle uğraşıyordum.

Yeni seçime, bilinen, ilkelerimizi duyurarak katıldık. Görüşlerimizi kabul edip meb'us olmak isteyen kişiler, önce, ilkeleri kabul ettiklerini ve görüşlerimize katıldıklarını bana bildiriyorlardı. Parti adına, adayları saptayıp zamanında ben, ilân edecektim.

Bu yolu seçmiştim. Çünkü yapılacak seçimlerde, milleti aldatarak, çeşitli emellerle meb'us olmaya çalışacakların çok olduğunu biliyordum. Memleketin her tarafında, sözlerim ve aydınlatmalarım tam içtenlik ve güvenle karşılandı.

Bütün millet, ilân ettiğim ilkeleri, tamamen benimsedi ve ilkelere ve hatta bana karşı çıkacakların, millet tarafından meb'usluğa seçilme olanağı kalmadığı anlaşıldı.

Doğrudur, bazı seçim bölgelerinde, kendiliğinden girişimde bulunanlar başarılı olamadılar. Bu arada, o zaman, daha Birinci Ordumuzun Komutanı olan Nurettin Paşa da meb'us olmak girişiminde bulunmuştu. Olamadı. Nurettin Paşa, bu isteğini sonradan, bir ara seçimde, Bursada elde etti.

Paşanın, kendiliğinden ve bağımsız olarak meb'usluğunu sağlamak için, her zaman, kendi yönteminde, gereği gibi propaganda da yaptırmaktan geri kalmadığı anlaşılmıştı. Bu yoldaki girişimler ve yayımlardan özellikle herkesin dikkatini çekmiş olan biyografisidir.

Nurettin Paşa, 1923 yeni seçim senesi, Abit Süreyya Bey adında bir kişiye "A.S." işaretiyle bir biyografi yayımlattı.

Abit Süreyya Bey, Abdülhamidin başkâtiplerinden merhum Süreyya Paşanın oğludur. Meşrutiyetten evvel, Nurettin Paşa gibi ve onunla birlikte onursal padişah yaveri idi. Genel Savaşta İzmirde ve bağımsızlık seferinin sonunda Nu-

Lozan Konferansının ikinci safhası ve yeni intihabatta milletin gösterdiği uyanıklık

Nurettin Paşanın resen meb'us olmak teşebbüsü ve neşrettiği tercümeihal

Lozan Konferansının ikinci evresi ve yeni seçimde milletin gösterdiği uyanıklık

Nurettin Paşanın kendiliğinden meb'us olmak girişimi ve yayımladığı biyografi

şa karargâhının bulunduğu İzmitte ordu müteahhitliği yaptı. Nurettin Paşanın tercümeihalini muhtevi risaleyi yazan Abit Süreyya Bey değildir. Risale yazılı olarak kendisine verilmiştir. Ondan, inisiyallerini koyması ve hissedar bulunduğu Matbaai Osmaniyede tab'ettirmesi Nurettin Paşa tarafından rica olunmuştur.

Bu risalenin kabında, şu yazılar okunur:

"İzmir Fatihî, Karahisar ve Dumlupınar Muharebeleri Galibi Gazi Nurettin Paşa Hazretlerinin Tercümeihali."

Efendiler, on dokuz sahifeden ibaret olan bu tercümeihal risalesinin ne kadar insan tarafından okunduğunu bilmiyorum. Ben, bu tercümeihalin, memleketin bütün münevveranı tarafından okunmasını çok istifadeli ve terbiyevî buluyorum. Yalnız, bu risaleyi okuyanların veya okuyacak olanların, risalede temas edilen vakayi ve hadisat hakkında başka ve mevsut menabiden de malûmat edinerek, metinle hakikati mukayese ve mevsuk menabiden de malûmat edinerek, metinle hakikatı mukayese ve muhakeme eylemeleri lüzumludur.

Bu risalenin mahiyeti ve delâlet ettiği zihniyet hakkında bir fikir edinmek için, bazı noktalarını hep beraber mütealea edelim:

Risalenin kabındaki yazılardan sonra, metnin serlevhasında da şu sözler vardır:

"Kütülemare muhasarı, Bağdat müdafai, Yemen, Selmanipak, Garbî Anadolu, Afyon Karahisar, Dumlupınar, İzmir muhaberati galibi ve İzmir fatihî."

Nurettin Paşanın kendi kendine takındığı "muhasır", "galip", "fatih" unvanları hakkında, beyanı mütealeayı, tehir ederek, risalenin metnine girelim.

Paşa Konyar namındaki Türk aşiretine mensup merhum Müşür İbrahim Paşanın mahdumu ve **sülâlei Hazreti Peygamberîden** Ayan Azası Şeyhülvükelâ Bursalı Rıza Efendi merhumun ahfadından imiş.. Bu malûmata ve tarzı beyana göre Mehmet Nurettin Paşa hem Türk ve hem Araptır. Babası ve büyükbabalarile de müftehirdir. Burada, babasının büyük adam olmasile iftihar eden Bizans İmparatoru Teodos'a, babası ve anası Türk olan Attilânın "Ben de, büyük ve asil bir milletin evlâdıyım" dediğini hatırlatmadan geçemiyeceğim.

"Mekâtip tahsilinden başka hususî tahsiller görmüş olan Nurettin Paşa 1389 da Mektebi Harbiyeden neş'etle Hassa Ordusu Erkânıharbiyesine tayin.. " olunmuş..

Nurettin Paşa, erkânıharp tahsili görmemiş ve o sınıfa dahil olmamıştır. Binaenaleyh, ordu erkânıharbiyesine tayin olunamaz. Olsa olsa, bir kıt'ai askeriyeye gönderilmeyip ordu erkânıharbiyesinde mülhaklık veya buna mümasil bir vazife ile alıkonulmuş olabilir.. Bittabi, genç bir mülâzim için, hayatı askeriyeye, buradan başlamak şayanı iftihar bir mebde teşkil etmez. Kıt'ai askeriyeye tayin olunmak ve orada askerlik hayatının ciddiyet ve müşkülâtına alışmak esastır.

Nurettin Paşa 1309 da Yunan harbine gönüllü olarak iştirak etmiş ve başkumandanlığa tayin edilen Gazi Osman Paşa yaverliğine ve İstanbula avdetinde hümkâr yaverliğine ve mihmandarlıklara.. tayin olunmuş..

Malûm olduğuna göre, Gazi Osman Paşa, İstanbuldan Selâniğe kadar gitmiş ve muharebe meydanına gitmeden, Selânikten avdet eylemiştir. Vazifei filiye ifa etmemiş bir kumandanın yaverliğine ve ondan sonra da Sultan Hamidin ya-

rettin Paşa karargâhının bulunduğu İzmitte ordu müteahhitliği yaptı. İçinde Nurettin Paşanın biyografisi bulunan broşürü yazan Abit Süreyya Bey değildir. Broşür yazılı olarak kendisine verilmiştir. Ondan, isminin ilk harflerini koyması ve ortağı olduğu "Osmanlı Matbaası"* adındaki basım evinde bastırması Nurettin Paşa tarafından rica olunmuştur.

Bu broşürün kabında, şu yazılar okunur:

"İzmir Fatihî, Afyon ve Dumlupınar Savaşları Galibi Gazi Nurettin Paşa Hazretlerinin Biyografisidir."

Efendiler, on dokuz sahife tutan bu biyografi broşürünün kaç kişi tarafından okunduğunu bilmiyorum. Ben, bu biyografinin, memleketin bütün aydınları tarafından okunmasını çok yararlı ve eğitici buluyorum. Yalnız, bu broşürü okumuş ya da okuyacak olanların, broşürde değinilen olaylar ve hadiselerle ilgili olarak başka ve inanılır kaynaklardan da bilgi edinerek, yazılanlarla gerçeği karşılaştırıp yargıya varmaları gerekir.

Bu broşürün niteliği ve bunda görülen düşünüş tarzı hakkında bir fikir edinmek için, bazı noktalarını hep beraber okuyalım:

Broşürün kabındaki yazılardan sonra, yazının başlığında da şu sözler vardır: "Kütülemareyi kuşatan, Bağdatı savunan, Yemen, Selmanipak, Batı Anadolu, Afyon, Dumlupınar, İzmir savaşlarını kazanan ve İzmirli fetheden."

Nurettin Paşanın kendi kendine takındığı "kuşatan", "savaş kazanan", "fetheden" sanlarıyla ilgili olarak, düşünce belirtmeyi, erteleyerek, broşürde yazılanlara girelim.

Paşa Konyar adındaki Türk aşiretinden merhum Müşür İbrahim Paşanın oğlu ve Peygamber Hazretlerinin soyundan senato üyesi Bakanların en büyüğü Bursalı Rıza Efendi merhumun erkek torunlarından imiş.. Bu bilgilere ve söyleyiş biçimine göre Mehmet Nurettin Paşa hem Türk hem de Araptır. Babası ve büyükbabalarile de övünür. Burada, babasının büyük adam olmasile övünen Bizans İmparatoru Teodos'a, babası ve anası Türk olan Attilânın "Ben de, büyük ve soylu bir milletin çocuğuyum" dediğini hatırlatmadan geçemiyeceğim.

"Okullarda okuduktan başka özel eğitim görmüş olan Nurettin Paşa 1893 te Harb Okulunu bitirerek Padişah Ordusu Kurmayına atanmış.."

Nurettin Paşa, kurmaylık eğitimi görmemiş ve o sınıfa girmemiştir. Bu nedenle, ordu kurmayına atanamaz. Olsa olsa, bir birliğe gönderilmeyip ordu kurmay kurulunda mülhaklık** veya buna benzer bir görevle kıt'aya çıkmaktan korunmuş olabilir. Elbette, genç bir teğmen için, askerlik hayatına, böyle bir işle başlamak övünülecek bir başlangıç değildir. Kıt'a görevine atanmak ve orada askerlik hayatının önemine ve güçlüklerine alışmak temeldir.

Nurettin Paşa 1887 de Yunan savaşına gönüllü olarak katılmış ve başkomutanlığa atanan Gazi Osman Paşanın yaverliğine ve İstanbula dönünce padişah yaverliğine ve konuk ağırlayıcılıklara.. atanmış..

Bilindiği gibi, Gazi Osman Paşa, İstanbuldan Selâniğe kadar gitmiş ve savaş alanına gitmeden, Selânikten geri dönmüştür. Edimli olarak görev yapmamış bir komutanın yaverliğine ve ondan sonra da Sultan Hamidin yaverliğine ve

* Basım evinin adındaki kelimenin Osmanlı Devleti veya soyu ile bir ilgisi yoktur. Esas mal sahibinin adı "Osman" olduğundan bu adı taşır idi. (B.Y.)

** Mülhak: Bir asker karargâhında subay yardımcısı (Türk Dil Kurumu Sözlüğü)

verliğine ve birtakım mihmandarlıklara tayin edilmiş olmak bilmem ki, ne dereceye kadar zikre ve iftihara şayan olabilir?!

Nurettin Paşa "Sirasile kaymakamlığa ve miralaylığa terfi ve 1324 senesi iptidalarında Selânikte Üçüncü Ordu Erkânıharbiye Şubei Mahsusası Müdiri-yetine tayin" olunmuş.. Nurettin Paşanın hangi sıra ile miralaylığa kadar terfi etmiş olduğu, Meşrutiyet ilânından sonra rütbesinin tekrar binbaşılığa tenzil edilmiş olmasile anlaşılıyor da, Selânikte Üçüncü Ordu Erkânıharbiye Şubei Mahsusası Müdiri-yetine tayinini anlamak müşküldür. Çünkü, benim de erkânıharbiyesinde bulunduğum o orduda, denildiği gibi bir şubei mahsusa yoktu. İhtimal, ordu kumandanı olan babası, mahdumu için, hususî ve mahrem umu-ra ait, bir şubei mahsusa teşkil etmiş olacak..

Nurettin Paşa, Üçüncü Ordu Kumandanı bulunan "pederi Müşür İbrahim Paşa ile meşrutiyet inkılâbının husiüvlüne ve ihtilâlin itidal ve selâmeti cereya-nına hizmet ve delâlet eylemişler..."

Tercümeihal risalesinde, Nurettin Paşanın, iki defa Sultan Hamit tarafın-dan tahtı tevkif ve isticvaba alındığı ve bir defasında teb'ide ve diğer defasında taraile altı sene hapsine karar verildiği, ve fakat pederinin şefaet ve delâletile kurtulduğu hikâyesinden sonra.. "İstanbuldan bir takribini bulup tekrar Rume-liye geçerek 1324 Meşrutiyet inkılâbının ihzar ve icrasına diğer rüfekasile bera-ber hizmet etmiştir" ibaresi yazılıdır.

Nurettin Paşanın gördüğü zulmü hulasaten ifade etmek lâzım gelirse, di-yebiliriz ki, Sultan Hamit, Nurettin Beye efkârı ahraranesinden dolayı kızdık-ça, onu kaymakamlığa, miralaylığa terfi ederek sırmasını artırır ve babasının şefkat ve nüvazişine teslim edermiş...

Müşür İbrahim Paşanın Üçüncü Ordu Kumandanlığı ve mahdumu Nuret-tin Beyin babasının yaverliği ve meşrutiyet inkılâbına suret ve derecei temasla-rı hakkında bir nebze malûmat vermek isterim. Bunun için, maziden kısa bir hatıramın nakline müsaadenizi rica edeceğim.

Efendiler, muhtelif vesilelerle mesmuunuz olmuş bulunacağına şüphe yoktur ki, ben, erkânıharp yüzbaşısı olur olmaz, Sultan Hamit tarafından, Su-riyeye nefyolundum. Orada üç sene kaldıktan sonra, o zaman Üçüncü Ordu muntakası olan Makedonyaya nakledildim. Ordu merkezi Manastır idi. Ordu karargâhı orada bulunuyordu. Selânikte başkaca "Üçüncü Ordu Müşüriyeti" unvanında bir kumanda makamı vardı. Üçüncü Ordu Kumandanı Selânikte otururdu.

Orada da "Maiyeti Müşiri Erkânıharbiyesi" diye bir erkânıharbiye vardı. Ben, 1324 senesinde, kolağası rütbesinde ve bu erkânıharbiyede memur idim. İstihsalî hürriyete çalışan, hafî cemiyet ile pek yakından münasebetim vardı. Yanyalı Esat Paşa Üçüncü Ordu Kumandanı idi.

Süleyman Paşazade Ali Rıza Paşa erkânıharbiye reisimiz idi. Binbaşı rüt-besinde bulunan merhum Cemal Paşa ve binbaşı rütbesinde olan Fethi Bey (el-veyv Paris Sefiri) ve ben maiyeti müşirî erkânıharbiyesini teşkil ediyorduk.

Her üçümüz, cemiyetin azası bulunuyorduk. Mesaimiz, cemiyetin temini muvaffakiyetine matuf idi.

O tarihlerde, Üçüncü Ordu muntakasına dahil Serezdeki fırkanın ve Serez muntakasının kumandanı, müşür rütbesinde bir zat idi. Bu zat, Sultan Hamidin

birtakım konuk ağırlayıcılıklara atanmış olmak bilmem ki, ne denli belirtilecek ve övünülecek bir şey olabilir!

Nurettin Paşa "sırasıyla yarbaylığa ve albaylığa yükselmiş ve 1908 senesi başlarında Selânikte Üçüncü Ordu Kurmay Kurulu Özel Şube Müdürlüğüne atanmış" .. Nurettin Paşanın hangi sıra ile albaylığa kadar yükselmiş olduğu, meşrutiyet ilânından sonra rütbesinin yeniden binbaşılığa indirilmiş olmasıyla anlaşılıyor da, Selânikte Üçüncü Ordu Kurmay Kurulu Özel Şube Müdürlüğüne atanmasını anlamak güçtür. Çünkü, benim de Kurmay Kurulunda bulunduğum o orduda, denildiği gibi bir özel şube yoktu. Belki, ordu komuta-nı olan babası, oğlu için, özel ve gizli işlerle ilgili, özel bir şube kurmuş ola-cak..

Nurettin Paşa, Üçüncü Ordu Komutanı bulunan "babası Mareşal İbra-him Paşa ile birlikte meşrutiyet devriminin yapılmasına ve ayaklanmanın ılımlı ve engelsiz olarak yürütülmesine yardımcı ve yol gösterici olmuşlar.."

Biyografi broşüründe, Nurettin Paşanın, iki kere Sultan Hamit tarafın-dan tutuklanıp sorguya çekildiği ve bir kere sürgüne gönderildiği ve bir ke-re de askerlikten kovulup hapsine karar verildiği, halde babasının araya girip yalvarmasıyla kurtulduğu anlatıldıktan sonra.. "İstanbuldan bir yolunu bulup yeniden Rumeliye geçerek 1908 meşrutiyet devriminin hazırlanıp ger-çekleştirilmesine başka arkadaşlarıyla birlikte hizmet etmiştir" diye yazılı-dır.

Nurettin Paşanın çektiği eziyetleri özetle belirtmek gerekirse, diyebiliriz ki, Sultan Hamit, Nurettin Beye özgürlükçü düşünceleri nedeniyle kızdıkça, onu yarbaylığa, albaylığa yükselterek sırmasını arttırır sevip okşasını diye ba-basına bırakmış...

Mareşal İbrahim Paşanın Üçüncü Ordu Komutanlığı ve oğlu Nurettin Beyin babasının yaverliği ve meşrutiyet devrimine katılmalarıyla ilgili biraz-cık bilgi vermek isterim. Bunun için, geçmişle ilgili kısa bir anımı anlatmama izninizi rica edeceğim.

Efendiler, elbette çeşitli ilişkilerle duymuşsunuzdur ki, ben, kurmay yüz-başısı olur olmaz, Sultan Hamit tarafından, Suriyeye sürüldüm. Orada üç se-ne kaldıktan sonra, o zaman Üçüncü Ordu bölgesi olan Makedonyaya gönde-rildim. Ordu Merkezi Manastır idi. Ordu karargâhı orada bulunuyordu. Selâ-nikte başkaca "Üçüncü Ordu Mareşallığı" adında bir komutanlık makamı vardı. Üçüncü Ordu Komutanı Selânikte otururdu.

Orada da "Mareşallik Kurmayı" diye bir kurmay kurulu vardı. Ben, 1908 senesinde, önyüzbaşı ve bu kurmay kurulunda görevli idim. Özgürlük elde et-meye çalışan, gizli dernekle pek yakından ilişkim vardı. Yanyalı Esat Paşa Üçüncü Ordu Komutanı idi.

Süleyman Paşaoğlu Ali Rıza Paşa Kurmay başkanımızdı. Binbaşı olan merhum Cemal Paşa ve binbaşı olan Fethi Bey (şimdi Paris Elçisi) ve ben Ma-reşallik kurmay kurulunu oluşturuyorduk.

Her üçümüz, derneğin üyesi idik. Çalışmalarımız, derneğin başarı sağla-masına yönelik idi.

O tarihlerde, Üçüncü Ordu bölgesi içinde Serezdeki tümenin ve Serez böl-gesinin komutanı, bir Mareşaldi. Bu kişiye, Sultan Hamit çok güvenirdi. Rütbe-

Nurettin Paşanın ve babası Müşür İbrahim Paşanın meşrutiyet inkılâbına suret ve derecesi temaslarına ait hatıralarım

Nurettin Paşanın ve babası Mareşal İbrahim Paşanın meşrutiyet devrimine katılışları ile ilgili anı-larım

fevkalâde emniyet ve itimadına mazhar bulunuyordu. Rütbesinin müşür olmasına, Esat Paşanın kendinden dun rütbede bulunmasına rağmen İstanbul ile Makedonya arasında emniyetli bir muntaka tesisi maksadile Serezden uzaklaştırılmazdı. İşte, bu mühim kumandan, Müşür İbrahim Paşa idi. Mahmut Nurettin Bey (Nurettin Paşa) de babasının yanında bulunurdu. Meşrutiyet ilânına takaddüm eden günlerde, Müşür İbrahim Paşanın muntakasında, bir binbaşı, istibdadı idare aleyhinde beyanatta bulunmuş... Bir casus bunu jurnal etmiş... Mahallinde tahkiki keyfiyet için o zaman Selânikte Merkez Kumandanı bulunan, Kaymakam Nâzım Bey İstanbuldan memur edildi.

Cemiyet, Nâzım Beyi, bu vazifeyi ifadan menetmek üzere vurdurdu. Yaralanan Nâzım Bey İstanbula celbolundu. Vak'anın tahkikine, İstanbuldan değil, ancak orduca tayin olunacak memurun gidebileceği fikri telkin olundu. Ben memur oldum. Bittabi vazifem, istibdad aleyhinde bulunmuş olan binbaşy kurtarmak idi.

Evvelâ, Sereze gittim. Müşür İbrahim Paşayı ziyaret ettim. Esnayı mülâkatta anladım ki, Paşanın büyük bir endişesi vardır. İbrahim Paşa, kendi muntakası dahilinde Sultan Hamit ve istibdadı idare aleyhinde hiçbir ferd bulunmadığını ve bulunamayacağını sultana temin etmişti. Buna rağmen, mevzuubahs binbaşı hakkındaki jurnal, Sultan Hamidin Müşür İbrahim Paşaya olan itimadını selbedecek mahiyette idi. Bu jurnal muhteviyatının tahakkuku, İbrahim Paşanın aleyhinde idi. Bunu istemiyordu. Ben, derhal Paşanın endişesini anladım ve dedim ki: "Paşa Hazretleri, muntakai devletinizde zâti şahane aleyhinde mütehasis bir ferdin bulunabileceği memul değildir. Verilmiş olan jurnal muhteviyatının mahallinde tahkiki, tarafı devletinizden müesses inzibat ve telkin edilmiş olan sadakat hislerini sühuletle tebarüz ettirecektir. Arzu buyurursanız, yapacağım tahkikat raporunun, bir suretini zâti devletinize de göndereyim."

İbrahim Paşa, bu beyanatımdan çok ferahladı. Benden memnun oldu ve mahdumu Nurettin Beyi çağırıp bana ıزاز ve ikram edilmesini ve mahalli vak'aya seyahatim için teshilâtta bulunulmasını emretti.

Tahkikatımın neticesi, binbaşy kurtardı. Jurnal vereni müfteri cezasına çarptırdı. Müşür İbrahim Paşa da, sultana kendi muntakasında, aleyhtar bir ferdin bulunamayacağını isbat ederek hakkındaki emniyet ve itimadı şahaneyi teyit eyledi.

Müşür İbrahim Paşanın, bu suretle hakkındaki itimadı teyit etmesi, çok geçmeden, kendisinin bütün Makedonyayı, istibdat aleyhtarlarından tathirine memuriyetini ihzar etti.

Bu noktayı biraz ıزاز edeyim. Cemiyet, bütün Makedonyada, teşkilât ve faaliyetini tezyit etti. Artık, hemen alenî ve biperva harekâta başlandı.

Selânikte, Ordu Müşiriyetinde bulunan Esat Paşaya itimat kalmadı. Erkânıharbiye Reisimiz olan Ali Rıza Paşa hakkında şüpheye düşüldü. Bunlar birer, birer Sultan Hamit tarafından berayı isticvap İstanbula celbolundu. Ordu müşürlüğüne, ezhercihet şayanı emniyet ve itimat olan Müşür İbrahim Paşa tayin ve ıزاز olundu.

İbrahim Paşanın Selâniğe gelmekte olduğu haberi üzerine, Cemal Bey (merhum Cemal Paşa) her ihtimale karşı bir vesile ile merkezden uzaklaştı. Ar-

sinin Mareşal olmasına, Esat Paşanın kendinden ast rütbede bulunmasına karşı İstanbul ile Makedonya arasında güvenli bir bölge kurmak amacıyla Serezden uzaklaştırılmazdı. İşte, bu önemli komutan, Mareşal İbrahim Paşa idi. Mahmut Nurettin Bey (Nurettin Paşa) de babasının yanında bulunurdu. Meşrutiyetin ilânından önceki günlerde, Mareşal İbrahim Paşanın bölgesinde, bir binbaşı, zorba yönetime karşı sözler söylemiş... Bir casus bunu jurnal etmiş.. Olayı yerinde incelemek işiyle o zaman Selânikte Merkez Komutanı olan, Yarbay Nâzım Bey İstanbuldan emirle görevlendirildi.

Dernek, görevi yapmasını önlemek için Nâzım Beyi vurdurdu. Yaralanan Nâzım Bey İstanbula çağırıldı. Olayın soruşturulmasına, İstanbuldan değil, ancak ordu tarafından atanacak bir görevlinin gidebileceği düşüncesi aşılandı. Bu görevli ben oldum. Elbette görevim, zorba idareye karşı çıkmış olan binbaşy kurtarmak idi.

Önce, Sereze gittim. Mareşal İbrahim Paşa ile görüştim. Görüşme sırasında anladım ki, Paşanın büyük bir kaygısı vardır. İbrahim Paşa, kendi bölgesi içinde Sultan Hamit ve zorba yönetime karşı hiç kimsenin bulunmadığını ve bulunamayacağını padişaha garanti etmişti. Buna karşı, sözkonusu binbaşı ile ilgili jurnal, Sultan Hamidin Mareşal İbrahim Paşaya olan güvenini sarsacak nitelikte idi. Bu jurnalda yazılanlar doğru çıkarsa, İbrahim Paşanın durumu kötü olacaktı. Bunu istemiyordu. Ben, hemen Paşanın kaygısını anladım ve dedim ki: "Paşa Hazretleri, sizin bölgenizde padişah hazretleri için kötü hisler besleyecek birinin bulunabileceği düşünülemez. Verilmiş olan jurnalda bildirilenlerin yerinde soruşturulması, yüksek kişiliğinizce konulmuş olan düzen ve aşılanmış olan bağlılık duygularını kolayca ortaya çıkaracaktır. İsterse-niz, yapacağım soruşturma ile ilgili raporun, bir örneğini size de göndereyim."

İbrahim Paşa, bu söylediklerimden çok rahatladı. Beni beğendi ve oğlu Nurettin Beyi çağırıp beni ağırlayıp bana ikramda bulunulmasını ve olay yerine yapacağım yolculuk için kolaylık sağlanmasını emretti.

Soruşturmalarının sonucu, binbaşy kurtardı. Jurnal vereni iftiracılık cezasına çarptırdı. Mareşal İbrahim Paşa da, padişaha kendi bölgesinde, padişaha karşı çıkacak birinin bulunamayacağını kanıtlayarak kendine olan inan ve güvenini perçinledi.

Mareşal İbrahim Paşanın, kendisine beslenen güveni böylece pekiştirmesi, çok geçmeden, kendisinin bütün Makedonyayı, zorba yönetime karşı olanlardan temizlemekle görevlendirilmesine yol açtı.

Bu noktayı biraz açıklayayım. Dernek, bütün Makedonyada, örgütlerini ve çalışmalarını arttırdı. Artık, hemen açıktan açığa ve korkusuzca çalışmaya başlandı.

Selânikte, ordu Mareşalliğinde bulunan Esat Paşaya güven kalmadı. Kurmay Başkanımız olan Ali Rıza Paşaya karşı kuşkuya düşüldü. Bunlar birer, birer Sultan Hamit tarafından sorguya çekilmek için İstanbula çağırıldı. Ordu Mareşalliğine, her bakımdan inanılan ve güvenilen Mareşal İbrahim Paşa atını gönderildi.

İbrahim Paşanın Selâniğe gelmekte olduğu duyulunca, Cemal Bey (merhum Cemal Paşa) her olasılığa karşı sudan bir nedenle merkezden uzaklaştı. Arkada-

kadaşım Fethi Bey, zaten daha evvel Jandarma Mektebi Kumandanlığına geçmişti. Merkezde ordu kumandanı, erkânıharbiye reisi namlarına yalnız ben bulunuyordum. Yeni gelen kumandana Üçüncü Ordu Kumandanlığını ben devrünü teslim edecektim. Filhakika öyle oldu.

İbrahim Paşa, refakatinde mahdumu Nurettin Bey olduğu halde, trenle geç vakit Selâniğe muvasalat etti. Doğru kumandanlık dairesine geldi. Orada, kendisine vaziyeti takdim ettim. Gece olmasına rağmen teknil ordu erkânıharbiyesine memur rüesayı birer, birer görmek istedi. Herkes gelip kendini takdim ediyordu. Müşür Paşa, her yeni tanıdığı zâta, kendisinin ne kadar şedit olduğunu, insanı mahvetmek kudretinde bulunduğunu anlatmaya çalışır birtakım tavırlar takınarak, hiç te münasebeti olmayan sözler söyleyerek, arasına, çizmeli ayaklarını yere vurarak, ilk andan itibaren tethiş politikası tatbikına başladı.

Gece evime gittim. Ertesi gün erkenden, bir süvari, bir binek atı getirdi ve Müşür Paşanın beni istediğini söyledi. Daireye geldiğim zaman, anladım ki, yeni kumandan benim vazifeye devam edebileceğimi emretmiş...

Şimdi, Efendiler; gelelim ihtilâl ve inkılâp safhasına...

İbrahim Paşanın, tethiş politikası, ihtilâl komitesinin tehditkâr vaziyetile karşılandı. Paşa hiddet ve şiddetini bir tarafa bırakmak mecburiyetini hissetti. Bazı arkadaşlar, bu meyanda en çok Cemal Bey (Cemal Paşa) vasıtasile ihtilâl cemiyetinin kuvvetinden ve teşebbüsündeki ciddiyetten İbrahim Paşanın mahdumu haberdar edildi. Babasının cemiyet aleyhine harekette bulunmaması ihtar ve Paşadan teminat talep olundu. Meselâ; Kumandan Paşa cemiyet aleyhinde hareket etmeyeceğini işaret etmek üzere, Cuma namazını filân camide kılacak ve ikinci safta ahzı mevki edecektir, gibi birtakım taleplerde bulunuldu. İşte Nurettin Bey bu gibi tebligatı pederine isma için vasıta ittihaz ediyordu. Fakat mühim meselelerde daha çok tavzif edilen ve faal bulunduran babasının yaveri Nurettin Bey değil, cemiyetin aza ve mutemedi ve kumandanlık makamı yaveri Yüzbaşı Kâzım Nami Beydi (elyevm muharrir ve muallimidir).

İbrahim Paşa, cemiyetin ihtaratına mutavaate mecbur edildi. Fakat, cemiyetin teşkilât, teşebbüsât, mukarrerat ve icraatından hiçbir vakit haberdar edilmemiştir.

Hürriyet ve Meşrutiyet ilânından da, ne İbrahim Paşanın ve ne de mahdumu Nurettin Beyin, daha evvel, hiçbir suretle ve asla haberleri dahi olmamıştır. Meşrutiyet ilânı meselesinin tamamen içinde bulunduğum ve bütün teferruat ve safahat ile şahsan ve yakından münasebettar olduğum cihetle, bu husustaki hatıratım aynen mahfuzumdur.

Hürriyet ve Meşrutiyet ilânı tezahüratında isticâl ettiği zannolunan Üsküpteki tertibatı, Selânikte ve diğer yerlerde alınacak tertibat ile uygun bir tarza koymak için Üskübe gitmişim. Oradan avdetimden ve artık her yerde filî tezahürat başladıktan sonra, Müşür İbrahim Paşa beni davet etti ve şu beyanatta bulundu: "Beni, ordu kumandanlığında ipka edecek misiniz, etmeyecek misiniz? İpka olunmıyacak isem şahsım tecavüz ve hakarete duçar edilmeden hemen İstanbul'a hareket edeyim." Hatta Paşa, bürosu üstünde duran yazı hokkasını eline alarak aynen hatıratımda kalan şu kelimeleri de ilâve etti: "Burada, benim, yalnız bir hakkım var, onu alır, giderim."

şım Fethi Bey, daha evvel Jandarma Mektebi Komutanlığına geçmişti. Merkezde ordu komutanı ve kurmay başkanı yerine yalnız ben bulunuyordum. Yeni gelen komutana Üçüncü Ordu Komutanlığının devir teslim işini ben yapacaktım. Gerçekte öyle oldu.

İbrahim Paşa, yanında oğlu Nurettin Beyle, trenle geç vakit Selâniğe geldi. Doğruca komutanlık binasına geldi. Orada, kendisine durum üzerinde bilgi verdim. Gece olmasına karşın ordu kurmayında görevli bütün başkanları birer, birer görmek istedi. Herkes gelip kendini tanıtıyordu. Mareşal Paşa, her yeni tanıdığına, kendisinin ne kadar sert olduğunu, insanı yok edebilecek güçte olduğunu anlatmaya çalışır birtakım davranışlarda bulunarak, hiç de yeri olmayan sözler söyleyerek, arasına, çizmeli ayaklarını yere vurarak, ilk andan başlayarak korkutma politikası uygulamaya başladı.

Gece evime gittim. Ertesi gün erkenden, atlı bir er, bir binek atı getirdi ve Mareşal Paşanın beni istediğini söyledi. Komutanlık binasına geldiğim zaman, anladım ki, yeni komutan benim görevimde kalabileceğim emrini vermiş...

Şimdi, Efendiler; gelelim ayaklanma ve devrim evresine...

İbrahim Paşanın, korkutma politikasına, ayaklanma komitesince göz dağı yolunda karşılık verildi. Paşa kızgınlığını ve sertliğini bir tarafa bırakmak zorunluğunu duydu. Kimi arkadaşlar, bu arada en çok Cemal Bey (Cemal Paşa) aracılığıyla ayaklanma derneğinin ne kadar kuvvetli ve girişiminde ne kadar kararlı olduğu İbrahim Paşanın oğluna bildirildi. Babasının derneğe karşı davranmaması yolunda uyarı yapıldı ve Paşadan güvence istendi. Örneğin, Komutan Cuma namazını falan camide kılacak ve ikinci sırada yer alacaktır, gibi birtakım istekler yapıldı. İşte Nurettin Bey bu gibi bildirimleri babasına duyurma aracı olarak kullanılıyordu. Ama önemli işlerde daha çok görevlendirilen ve çalıştırılan babasının yaveri Nurettin Bey değil, derneğin üyesi ve güvendiği insan ve komutanlık makamı yaveri Yüzbaşı Kâzım Nami Beydi (şimdi yazar ve öğretmendir).

İbrahim Paşa, derneğin uyarılarına uymak zorunda bırakıldı. Ama, derneğin örgütleri, girişimleri, kararları ve yaptıkları hiçbir vakit kendisine bildirilmemiştir.

Özgürlük ve meşrutiyet devriminin ne zaman yapılacağını da, ne İbrahim Paşa ve ne de oğlu Nurettin Bey, önceden, hiç duymamışlar ve hiç bilmemişlerdir. Meşrutiyet ilânı konusunun bütünüyle içinde bulunduğum ve bütün ayrıntı ve evreleriyle ilgili bulunduğum için, bu konudaki anılarım olduğu gibi aklımdadır.

Özgürlük ve meşrutiyet ilân edileceğinin açığa vurulmasında acele ettiği sanılan Üsküpteki düzenlemeleri, Selânikte ve başka yerlerde alınacak önlemlerle uygun bir yola koymak için Üskübe gitmişim. Oradan dönüşümde ve artık her yerde gösteriler gerçekten başladıktan sonra, Mareşal İbrahim Paşa beni çağırdı ve şunları söyledi: "Beni, ordu komutanlığında bırakacak mısınız; bırakmıyacak mısınız? Bırakılmıyacaksam saldırıya ve hakarete uğramadan hemen İstanbul'a gideyim." Hatta Paşa, bürosu üstünde duran yazı hokkasını eline alarak olduğu gibi anımsadığım şu kelimeleri de ekledi: "Burada, benim, yalnız bir hakkım var, onu alır, giderim."

İcap edenlerle görüştüğümde sonra cevap verebileceğimi söyledim. Cemiyet namına salâhiyettar olan diğer arkadaşlarla, İbrahim Paşanın kumandanlığı meselesini müzakere ettik. Bir zaman için, kalmasında mahzur görmedik. Kumandanlıkta kalacağı hakkındaki cemiyet kararını ben kendisine tebliğ ettim. Fakat, bir iki gün sonra, dağa çıkmış olan zabitanın bir mülâzim efendi, İbrahim Paşaya bulunduğu yerden hakaretle mâli bir telgraf çekmiş... İbrahim Paşa, derhal beni çağırttı ve telgrafi uzatarak dedi ki: "Beni kumandan olarak burada muhafaza edeceğinizi bildirmiştiniz. Bu hakaret nedir?"

Kumandan Paşaya, cemiyetçe hakkında ittihaz ettiğimiz kararı, tek mil teşkilâta iblağ edecek kadar zaman geçmediğini, bilhassa dağ başında bulunan zabıtlarımızın herhangi bir telgraf merkezinden bu gibi telgrafları keşide ettirmelerine mâni olmak, bugünlerde müşkül olacağını takdir etmesini söyleyerek, kendisini tesliyeğe çalıştım.

Fakat, aradan çok geçmeden, o zaman Hududu Yunaniye Kumandanı bulunan Muhlis Paşa, cemiyetin Manastırdaki heyeti merkezîyesi tarafından Manastıra davet olunmuş.. Muhlis Paşa, Ordu Kumandanı İbrahim Paşadan mezuniyet almaksızın Manastıra gitmiş.. Bundan müteessir olan İbrahim Paşa Muhlis Paşaya tekdirimiz iş'arda bulunmuş..

Bunun üzerine, Muhlis Paşayı davet eden, heyeti merkezîye, İbrahim Paşaya uzun bir telgraf çekmiş.. Bu defa da, Müşür Paşa beni davet ederek telgrafi gösterdi ve: "Ya bu ne?" dedi.

Telgrafi baştan nihayete kadar okudum. Bu telgrafta Konyar aşiretine mensup Müşür İbrahim Paşanın bütün hayatı, mazisi, mahiyeti tavsif olunduktan sonra, ağır ve hakaretamiz kelimelerle istibdat devrinin, Sultan Hamit ben deliğinin ender emmuzeci olan İbrahim Paşanın hürriyet için çalışan bir muhitte, hürriyet için çalışanlara kumanda etmek cesaretinde bulunması istiğrap ediliyor ve derhal kumandanlık makamını terketmesi ihtar ve talep olunuyordu.

Efendiler, bundan sonra, hakikaten İbrahim Paşa, Selânikte duramadı. Dediği gibi hokkasını alıp gitti.

Bu malûmattan sonra, Nurettin Paşanın Üçüncü Ordu Kumandanı bulunan pederi Müşür İbrahim Paşa ile meşrutiyet inkılâbının husulüne ve ihtilâlin itidal ve selâmeti cereyanına, ne yolda hizmet ve delâlet eylemiş olduklarını anlamak kolaylaşmıştır zannederim. Denildiği gibi, "ihtilâlin itidali cereyanına" dahi müessir olamamışlardır. En büyük itidalsizlik bizzat kendilerine yapılmış olan muamelelerle sabittir.

Tercümeihal risalesinin 4 üncü sahifesinde, Nurettin Paşanın, Rumeliden İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusuna iltihak ile vazifei vatanîyesini ifa ettiğinden bahs olunmaktadır. 31 Mart Vak'ası münasebetle Rumeliden İstanbul'a gönderilen kuvvetlerin kumandanı, merhum Hüsnü Paşa idi. Ben, bu kuvvetlerin erkânıharbiye reisi idim. Bu kuvvetlere Hareket Ordusu unvanını veren, Hareket Ordusunun İstanbul'a kadar harekâtını tertip ve idare eden bendim. Nurettin Beyin bu kuvvetlere iltihak ederek vazife aldığını bilmiyorum. Nurettin Paşa, birçokları gibi, Hareket Ordusu İstanbul'a yaklaştığı zaman, Ayatafa-nosa veya Makrıköyüne gelmiş olabilir.

Gerekenlerle görüştüğümde sonra yanıt verebileceğimi söyledim. Dernek adına yetkili olan öbür arkadaşlarla, İbrahim Paşanın komutanlığı sorununu görüştük. Bir zaman için, kalmasında sakınca görmedik. Komutanlıkta kalacağı ile ilgili dernek kararını kendisine ben bildirdim. Ama, bir, iki gün sonra, dağa çıkmış olan subaylardan bir teğmen efendi, İbrahim Paşaya, bulunduğu yerden hakaretle dolu bir telgraf çekmiş.. İbrahim Paşa, hemen beni çağırttı ve telgrafi uzatarak dedi ki: "Beni komutan olarak burada bırakacağınızı bildirmiştiniz. Bu hakaret nedir?"

Komutan Paşaya, dernekçe kendisiyle ilgili olarak aldığımız kararı, tüm örgütlere duyuracak kadar zaman geçmediğini, özellikle dağ başında bulunan subaylarımızın herhangi bir telgraf merkezinden bu gibi telgrafları çektilmelerini önlemenin, bugünlerde güç olacağını anlamasını söyleyerek, kendisini yatıştırılmaya çalıştım.

Ama, aradan çok geçmeden, o zaman Yunanistan Sınırları Komutanı Muhlis Paşa, derneğin Manastırdaki merkez kurulu tarafından Manastıra çağırılmış.. Muhlis Paşa, Ordu Komutanı İbrahim Paşadan izin almadan Manastıra gitmiş.. Bundan üzüntü duyan İbrahim Paşa Muhlis Paşaya paylarca-sına yazı yazmış..

Bunun üzerine, Muhlis Paşayı çağıran, merkez kurulu, İbrahim Paşaya uzun bir telgraf çekmiş. Bu defa da, Mareşal Paşa beni çağırarak telgrafi gösterdi ve: "Ya bu ne?" dedi.

Telgrafi baştan sonuna kadar okudum. Bu telgrafta Konyar aşiretinden olan Mareşal İbrahim Paşanın bütün hayatı, geçmişi, niteliği anlatıldıktan sonra, ağır ve aşağılayıcı kelimelerle zorbalık çağının, Sultan Hamit kulluğunun pek az rastlanır bir örneği olan İbrahim Paşanın özgürlük için çalışan bir çevrede, özgürlük için çalışanlara komutanlık etmeye yeltenmesine şaşıldığını ve hemen komutanlıktan ayrılması bildiriliyor ve isteniyordu.

Efendiler, bundan sonra, İbrahim Paşa, Selânikte duramadı. Dediği gibi hokkasını alıp gitti.

Bunları öğrendikten sonra, Nurettin Paşanın Üçüncü Ordu Komutanı olan babası Mareşal İbrahim Paşa ile meşrutiyet devriminin yapılmasına ve ayaklanmanın ılımlı ve engelsiz olarak yürütülmesine, ne yolda yardımcı ve yol gösterici olduklarını anlamak kolaylaşmıştır sanırım. Denildiği gibi, "ayaklanmanın ılımlı yürütülmesine" bile etkili olamamışlardır. En büyük ılımsızlık onların kendilerine karşı yapılmış olan davranışlarla kanıtlanmaktadır.

Biyografi broşürünün 4 üncü sahifesinde, Nurettin Paşanın, Rumeliden İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusuna katılarak vatanî görevini yaptığından söz edilmektedir. 31 Mart Olayı üzerine Rumeliden İstanbul'a gönderilen kuvvetlerin komutanı, merhum Hüsnü Paşa idi. Ben, bu kuvvetlerin kurmay başkanı idim. Bu kuvvetlere Hareket Ordusu adını veren, Hareket Ordusunun İstanbul'a kadar gidişini düzenleyip yöneten bendim. Nurettin Beyin bu kuvvetlere katılarak görev aldığını bilmiyorum. Nurettin Paşa, birçokları gibi, Hareket Ordusu İstanbul'a yaklaştığı zaman, Yeşilköye ya da Bakırköye gelmiş olabilir..

Nurettin Paşa, "Yemen vilâyetinin tahlisi ve ussatın tedibi için vukubulan muharebatta birtakım fırka cüzütamlarına veya müfrezelere kumanda etmiş..."

Her fırka kumandanı, her muharebede aynı vaziyette bulunur. Sonra "San'anın tahlisini müteakıp mütehaşşit kuvayi askeriyeye kumanda etmiş.."

Efendiler, asker olanlar, çok iyi bilirler ki, bir yerde muhtelif kıtaatı askeriyeye toplandığı zaman, orada bir merkez kumandanlığı veya mevki kumandanlığı, bir ordugâh kumandanlığı tesis olunur.. Nurettin Paşanın San'adaki kumandanlığı bundan başka bir şey midir?!

Nurettin Paşa "İmam Yahya ile itilâf akti hususunda Ahmet İzzet Paşaya muzaheret eylemiş.."

Ahmet İzzet Paşaya sormadım, fakat, İzzet Paşa ile beraber bulunup, meaide yakından iştiraki olan sahibi salâhiyet zevatın beyanına göre, İmam Yahya ile itilâf müzakeratında, Nurettin Paşa bir suretle alâkadar kılınmamıştır.

Nurettin Paşa "Balkan muhaberata iştirak arzusunu izhar ile Yemeni şimalinden cenubuna kadar kat'edip Aden-Mısır-Suriye-Konya-İstanbul tarikiyle Çatalca civarında bulunan başkumandanlık karargâhına iltihak ve münhal fırka bulunmamasından dolayı kendi rızasile gönüllü olarak Dokuzuncu Alayın kumandasını" deruhde eylemiş..

Nurettin Paşanın Yemenden, İstanbula gelmek için takip ettiği istikamet, Yemenden İstanbula gelen bilcümle efrat ve siviller velhasıl herkes tarafından takip olunan istikametti. Yol o idi. Nitekim, o tarihte, biz de Afrikada bulunuyorduk. İstanbula gelmek için Afrika çöllerini garptan şarka, Mısır'a kadar deve ile kat'ettikten sonra İskenderiye ile Triyeste arasında bütün Bahri Sefidi ve Adriyatik denizini cenuptan şimale ve Triyesteden Bükreşe kadar Avrupayı ve ondan sonra Karadenizi kat'ederek aynı karargâha vâsıl olmuşuk. Yol bu idi.

Nurettin Paşa, bu noktada asıl söylenmesi lâzımgelen meseleden bahsetmiyor. Nurettin Paşa, miralaylıktan binbaşılığa indirildikten sonra, Yemen kitabına memur olmak üzere kaymakamlığa terfi etmiştir. Bu terfiin icabı olarak kaymakamlıkta Yemende iki sene kalmak lâzım gelirken vaktinden evvel İstanbula gelerek kurtulmak yolunu bulmuştur.

Tercümeihal risalesinin 6 ncı ve 7 nci sahifelerinde Nurettin Paşanın, Irak Kumandanlığından bahsolunuyor ve vesaiti mahalliyeinin istimalile yeniden ordu teşkil ederek dost ve düşmanın memul ve intizarları hilâfında mağlûbiyetten muzafferiyet istihsali harikasını tecelli ettirdiği zikrediliyor.

Efendiler, Irak seferinde; Nurettin Paşa zamanındaki vaziyetin hakikati şundan ibarettir:

İlk Irak Kumandanı olan Süleyman Askerî Beyin mağlûbiyet ve intiharından sonra, Iraka, Kafkasyadan yeni kıtaat gelinceye kadar, muharebat, İngilizlerin arzusuna ve yürüyüş süratlerine tâbi olmuştur. Nurettin Paşa, Kûtülemarede İngilizlere mağlûp olduktan sonra, gece gündüz ve bilâmukavemet yürüyerek Selmanipake kadar perişan bir surette ricat etti.

İngilizler, Nurettin Paşayı takiben Selmanipake kadar ilerledi. Orada Kafkasyadan gönderilmiş olan kıtaat, İngiliz kıtaatını karşıladı. Üç gün muharebeden sonra Nurettin Paşa mağlûbiyeti kabul ederek ricat emri verdi. Kıtaat Diyale nehrine kadar şimale çekildi. İngilizlerle süvari teması dahi aranmadı. Hal-

Nurettin Paşa "Yemen ilinin kurtarılması ve ayaklananların cezalandırılması için yapılan savaşlarda birtakım tümenlere ya da birliklere komuta etmiş.."

Her tümen komutanı, her savaşta aynı durumda bulunur. Sonra, "San'a kurtarıldıktan sonra orada yığınak yapmış olan kuvvetlere komuta etmiş.."

Efendiler, asker olanlar, çok iyi bilirler ki, bir yerde çeşitli ordu birlikleri toplandığı zaman, orada bir merkez komutanlığı ya da mevki komutanlığı, bir ordugâh komutanlığı kurulur.. Nurettin Paşanın San'adaki komutanlığı bundan başka bir şey miydi?

Nurettin Paşa "İmam Yahya ile uzlaşma yapılmasında Ahmet İzzet Paşaya yardım etmiş.."

Ahmet İzzet Paşaya sormadım, ama, İzzet Paşa ile birlikte bulunup, çalışmalara yakından katılmış olan yetkili kişilerin söylediğine göre, İmam Yahya ile uzlaşma görüşmeleriyle, Nurettin Paşa hiç bir bakımdan ilgilendirilmemiştir.

Nurettin Paşa "Balkan savaşlarına katılmak isteğini belirterek Yemeni kuzeyinden güneyine kadar geçip Aden-Mısır-Suriye-Konya-İstanbul yoluyla Çatalca yakınlarında bulunan komutanlık karargâhına katılmış ve boş tümen bulunmamasından dolayı kendi isteğiyle gönüllü olarak Dokuzuncu Alayın komutasını" üstlenmiş..

Nurettin Paşanın Yemenden, İstanbula gelmek için geçtiği yol, Yemenden İstanbula gelen bütün asker ve sivillerin kisası herkesin geçtiği yoldu. Yol o idi. Nitekim, o tarihte, biz de Afrikada bulunuyorduk. İstanbula gelmek için Afrika çöllerini batıdan doğuya, Mısır'a kadar deve ile geçtikten sonra İskenderiye ile Tiryeste arasında bütün Akdenizi ve Adriyatik denizini güneyden kuzeye ve Tiryesteden Bükreşe kadar Avrupayı ve ondan sonra Karadenizi geçerek aynı karargâha varmışık. Yol bu idi.

Nurettin Paşa, bu noktada asıl söylenmesi gereken konudan söz etmiyor. Nurettin Paşa, albaylıktan binbaşılığa indirildikten sonra, Yemen birliklerinde görevlendirilmek üzere yarbaylığa yükselmiştir. Bu yükselmenin gereği olarak yarbay rütbesiyle Yemende iki sene kalmak gerekirken zamanından evvel İstanbula gelerek o görevden kurtulmak yolunu bulmuştur.

Biyografi broşürünün 6 ncı ve 7 nci sahifelerinde Nurettin Paşanın, Irak Komutanlığından sözediliyor ve yerli araçları kullanarak yeniden ordu kurarak dost ve düşmanın umduğunun ve beklediğinin tersine yenilgiden zafer çıkarmak harikasını gösterdiği belirtiliyor.

Efendiler, Irak seferinde; Nurettin Paşa zamanındaki durumun gerçek yüzü şundan başka birşey değildir:

İlk Irak Komutanı olan Süleyman Askerî Beyin yenilgisi ve canına kıymasından sonra, Iraka, Kafkasyadan yeni birlikler gelinceye kadar, savaşlar, İngilizlerin isteklerine ve yürüyüş hızına bağlı kalmıştır. Nurettin Paşa Kûtülemarede İngilizlere yenildikten sonra gece, gündüz ve hiç direnmeden yürüyerek Selmanipake kadar darma dağın çekildi.

İngilizler, Nurettin Paşayı kovalıyarak Selmanipake kadar ilerledi. Orada Kafkasyadan gönderilmiş olan birlikler, İngiliz birliklerini karşıladı. Üç gün savaştan sonra Nurettin Paşa yenilgiyi kabul ederek çekilme emri verdi. Birlikler Diyale nehrine kadar kuzeye çekildi. Athı artçısı çıkarılarak İngilizlere bağlantı

buki, aynı zamanda, İngilizler de ricat eylemişlerdi. Bu malûmatı veren Urban oldu. Ondan sonra, Nurettin Paşa, kendini toplayıp tekrar Selmanipak-Kütülemare istikametinde ilerledi.

Kütülemare şimalinde, gece İngiliz kıtaatına temas edildi. Tedbirsizlik, ter-tipsizlik ve idaresizlik yüzünden, fecirle beraber kıtaatımız düşmanın ateş bas-kınına maruz bırakıldı. Efrat ve zabitanadan, kumandanlardan birçok zayıat verildi. Kıtaatta panik oldu, kendiliğinden ricat başladı. İngilizlerin çekilmesi üzerine, sükûnet iade olunabildi.

Irakta, yeni kıtaat ve yeni vesaitle büyük ve kanlı muharebat, bundan son-ra başlar ki, Nurettin Paşanın bunlarla münasebeti yoktur.

Risalenin aynı sahifelerinde, Nurettin Paşa "İngilizlerden iğtinam ettiği tayyareler ile de bir tayyare filosu vücuda getirmek muvaffakiyatı azîmesini göstermiştir" deniliyor.

Bu iddianın pek cahilane olduğunu söylemek mecburiyetindeyim. Tayya-renin ve tayyare filosunun ne olduğunu bilenler böyle bir iddianın ne kadar gül-lünç olduğunu elbette anlarlar.

Risalenin sekizinci sahifesinde, Nurettin Paşanın dürbünle bakarken alın-muş bir resmi vardır. Bu resmin altında şu ibare yazılıdır:

"26 Ağustos 1338 taarruz günü Kocatepe tarassut mevkiinde Karahisar meydan muharebesini idare ederken alınan fotoğraflardır."

Aynı günde, hep aynı tepede idik. Dürbünle bakanlar çoktu. Bilhassa dü-rbünle en çok bakanlar tarassuda memur edilen zabıtlar idi. Filhakika, Nurettin Paşanın da muharebe meydanını dürbünle seyretmeyi tercih ettiğinin ben de fâ-riki olmuştum.

Karahisar-Dumlupınar Meydan Muharebesinin cereyanı esnasında, Baş-kumandan Muharebesi günü, Nurettin Paşayı bir aralık, Kolordu Kumandanı Kemalettin Paşanın (elyevm Berlin Sefiri) tarassut noktasında, vaziyeti dü-rbünle temaşa ederken buldum. Kıtaatımız, düşmanı yakından sıkıştırmış, nazik ve mühim bir vaziyet hâsil olmuştu. "Dürbünle temaşayı bırakınız! Muharebe-yi yakından ve bizzat idare etmek için, ileri ateş mevaziine gideceğiz", dedim.

Nurettin Paşa, bu kadar yaklaşmanın münasip olmadığını söyleyerek git-mek istemedi. Canım sıkıldı. "Siz burada kalabilirsiniz" dedim. Kemalettin Sa-mi Paşaya: "Siz benimle geliniz!" dedim ve otomobilime yürüdüm. Kemalettin Paşa: "Emredersiniz" dedi ve beraber yürüdü. Bu muamele üzerine, dürbünün başında yalnız bırakılan Nurettin Paşanın da arkamızdan geldiğini gördük. Dediğim yere gittik. Yunan ordusunun esaretini intaç eden o muharebeyi, tefer-ruatına kadar, bizzat idare ediyor ve icap eden emirleri, doğrudan doğruya ko-lordu kumandanlarına ve sair kumandanlara bizzat veriyordum.

Emirlerime göre tedbirler ve hareketler icra olunurken Ordu Kumandanı Nurettin Paşa, yanımda duruyor ve vaziyeti temaşa ediyordu. Bir aralık, Kolor-du kumandanını, benim yanımdan uzaklaştırarak bazı emirler vermeye kalkış-mış.. Kolordu Kumandanı, bu emirleri gayrikabili icra bulmuş, ordu kumanda-nı ile kolordu kumandanı arasında adeta, lâübaliyane bir münazaa vaziyeti hâsil olmuş.. Kemalettin Sami Paşa, Nurettin Paşanın yanından biraz sertçe muamele ile ayrılmış.. bu halin farkına vardım. Kemalettin Sami Paşayı yanıma çağırıp,

kurmak yolu bile aranmadı. Oysa, aynı zamanda, İngilizler de çekilmişlerdi. Bu bilgiyi verenler Çöl Arapları oldu. Ondan sonra, Nurettin Paşa, kendini toplayıp yeniden Selmanipak-Kütülemare doğrultusunda ilerledi.

Kütülemare kuzeyinde, gece İngiliz birlikleriyle karşılaşıldı. Önlemsizlik, düzensizlik ve yönetimsizlik yüzünden, tan yeri ağarırken birliklerimiz düş-manın ateş baskımına uğratıldı. Erler ve subaylardan, komutanlardan birçok yitik verildi. Birliklerde panik oldu, kendiliğinden geri çekilme başladı. İngi-lizlerin de çekilmesi üzerine, dinginlik sağlandı.

Irakta, yeni birlikler ve yeni araçlarla büyük ve kanlı savaşlar, bundan sonra başlar ki, Nurettin Paşanın bunlarla ilişkisi yoktur.

Broşürün gene o sayfasında, Nurettin Paşa "İngilizlerle savaşırken ele ge-çirdiği İngiliz uçaklarıyla bir uçak filosu kurarak büyük başarı kazanmıştır" deniliyor.

Bu savın çok cahilce olduğunu söylemek zorundayım. Uçağın ve uçak fi-losunun ne olduğunu bilenler böyle bir savın ne kadar gülünç olduğunu elbet-te anlarlar.

Broşürün sekizinci sayfasında, Nurettin Paşanın dürbünle bakarken alın-muş bir resmi vardır. Bu resmin altında şunlar yazılıdır:

"26 Ağustos 1922 saldırısı günü Kocatepe gözetleme yerinde Afyon mey-dan savaşını yönetirken alınan fotoğraflardır."

26 Ağustosta, hepimiz o tepede idik. Dürbünle bakanlar çoktu. Özellikle dürbünle en çok bakanlar gözetleme görevlisi subaylardı. Gerçekten Nurettin Paşanın da savaş alanına dürbünle bakmayı yeğlediği benim de dikkatimi çek-mişti.

Afyon-Dumlupınar Meydan Savaşı olurken, Başkomutan Savaşı günü, Nurettin Paşayı bir aralık, Kolordu Komutanı Kemalettin Paşanın (şimdi Ber-lin Elçisi) gözleme noktasında, duruma dürbünle bakarken buldum. Birlikle-rimiz, düşmanı yakından sıkıştırmış, zorlu ve önemli bir durum oluşmuştu. "Dürbünle bakmayı bırakınız. Savaşı yakından ve oradan kendimiz yönetmek için, ileri ateş mevzilerine gideceğiz", dedim.

Nurettin Paşa, bu kadar yaklaşmanın doğru olmadığını söyleyerek git-mek istemedi. Canım sıkıldı. "Siz burada kalabilirsiniz" dedim. Kemalettin Sami Paşaya: "Siz benimle geliniz" dedim ve otomobilime yürüdüm. Kema-lettin Paşa: "Emredersiniz" dedi ve benimle birlikte yürüdü. Bu davranış üzerine, dürbünün başında yalnız bırakılan Nurettin Paşanın da arkamızdan geldiğini gördük. Dediğim yere gittik. Yunan ordusunun tutsaklığıyla sonuç-lanan o savaşı, tüm ayrıntılarıyla, ben kendim yönetiyor ve gereken emirleri, doğrudan doğruya kolordu komutanlarına ve başka komutanlara kendim ve-riyordum.

Emirlerime göre önlemler alınır ve gerekli işler yapılırken Ordu Komutanı Nurettin Paşa, yanımda duruyor ve olup bitenlere bakıyordu. Bir aralık, kolor-du komutanını, benim yanımdan uzaklaştırarak bir takım emirler vermeye kal-kışmış.. Kolordu komutanı, bu emirleri yerine getirilemez nitelikte bulmuş, ordu komutanı ile kolordu komutanı arasında, saygı dışı çekişmelere benzer birşeyler olmuş.. Kemalettin Sami Paşa, Nurettin Paşanın yanından biraz sertçe davra-narak ayrılmış.. bu durumu anladım. Kemalettin Sami Paşayı yanıma çağırıp,

Büyük taar-ruz harbin-de Nurettin Paşa muha-rebe mey-danını dü-rbünle tema-şayı tercih ediyordu

Büyük sal-dırı sava-şında Nu-rettin Paşa savaş ala-nına dü-rbünle bak-mayı yeğli-yordu

sükûnet ve inzıbatı muhafaza etmesi lüzumunu söyledim. Badehu, yalnız olarak Nurettin Paşayı çağırttım. Umumî tarzda, bazı sualler sordum ve anlatmak istedim ki, hakikaten kolordu kumandanına verdiği emir gayrikabili icradır. Kumandanlar, emir vermiş olmak için emir vermezler. Lüzumlu ve kabiliyeti icraiyesi olan hususları emrederler ve emir verirken, kendini, o, emri ifa edecek olanın yerine koymak ve emrin nasıl ifa ve tatbik olunacağını düşünmek ve bilmek lâzımdır.

Tercümeihal risalesinin 9 uncu sahifesinde, Iraktan sonra "Kafkas cephesine gitmiş olan Nurettin Paşa, Üçüncü Ordu Muntakaları Kumandanlığında ve ordu kumandanlığı vekâletinde bir müddet" bulunduğu yazılıdır. Bu vazifelerin mahiyetini ve bu müddetin kaç gün olduğunu sormak lâzımdır.

Nurettin Paşa, Kafkas cephesinden, İstanbula avdetinde "Aydın, Muğla ve Antalya Havalisi Kumandanlığı" unvanile İzmir azimet etmiş ve bulduğu birkaç perişan müstahfız kutaatını süratle tensik ve yeni fırkalar teşkil ederek Yirmi Birinci Kolorduyu vücuda getirmiş."

Efendiler, kolordu teşkili, son zamanda, Harbi Umumînin fantazileri sırasına geçmişti. Bilhassa, karşısında düşman bulunmayan, sabit muntakalarda, ahzı asker şubeleri ve riyasetleri tesis etmek kadar sühuletle kolordu kumandanlıkları ve salâhiyetleri ihdas olunurdu. Filhakika, bütüen muharebe cephele-ri imdat, diye feryat ederken Yirmi Birinci Kolordu şayanı itibar bir mevcudiyet olsaydı, Aydın muntakasında terkolunmazdı.

Risalenin 16 ncı sahifesinde Nurettin Paşanın, "Anadoluda Mustafa Kemal Paşa ve rüfekasının teşebbüsleriyle başlıyan harekâtı millîye rüesasile dahi tesisi münasebet ederek.." İstanbulda birtakım mühim işler yaptığından ve nihayet "İngilizlerce takibe başlanmış olduğundan" ve "Mustafa Kemal Paşa tarafından aldığı davetnamelerde, artık İstanbuldan ziyade Anadolu- da hizmet mümkün olduğu iş'ar edilmesine.." ve saireye binaen Anadoluya geç- miş..

Efendiler, Nurettin Paşanın, İstanbulda, İngilizlerle ve Damat Ferit Paşa Kabinesile anlaşğını ve Ankarada teessüs eden, Türkiye Büyük Millet Meclisinden ve onun Hükümetinden bihaber olarak, bizi, İstanbul ile itilâf ettirmeye çalışğını ve bu münasebetle arada cereyan eden telgraf muhaberatını ve bizzarur, Ankaraya geldikten sonraki muamelelerini bilmünasebe beyan etmiştim. Bunları tekrar etmiyeceğim.

18 inci sahifede, "balâdaki hidematı vataniyeyi muvaffakiyetle ifa etmiş olan Nurettin Paşa ile Büyük Millet Meclisi arasında, bazı mesaili resmîyeden dolayı ihtilâf çıkması üzerine, kendisi hemen Ankaraya gelerek, işbu suitefeh- hümat hüsnü suretle hal ve izale olunmuştur" ibaresine tesadüf edilmektedir.

Nurettin Paşanın, hükümetçe, Merkez Ordusu Kumandanlığından nasıl azil ve divanı harbe tevdi edilmek üzere Ankaraya gelmiş olduğunu ve Meclisçe aley- hinde olan galeyen kendisinin idamını talep derecesinde ileri gitmiş iken Başku- mandan sıfatile şahsan Meclis kürsüsünden, Nurettin Paşayı müdafaa ederek nasıl kurtardığını da izah etmiştim. Burada, bilvesile yalnız bir noktaya nazarı dik- katî celbetmek isterim. Bu okuduğumuz ibareye nazaran, bir Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır, bir de Nurettin Paşa.. Bunlar karşı karşıya gelmişler.. su- itefehhümat izale edilmiş.. Malûm olduğuna göre, Meclisle karşı karşıya gele-

sâkin olmasını ve düzeni koruması gerektiğini söyledim. Sonra da, yalnız ola- rak Nurettin Paşayı çağırttım. Genel nitelikte, kimi sorular sordum ve anlat- mak istedim ki, gerçekten kolordu komutanına verdiği emir yerine getirileme- yecek niteliktedir. Komutanlar, emir vermiş olmak için emir vermezler. Ge- rekli olan ve yapılabilecek şeyleri emrederler ve emir verirken, kendini, o, emri uygulayacak olanın yerine koymak ve emrin nasıl yerine getirilip uygu- lanacağını düşünmek ve bilmek gerekir.

Biyografi broşürünün 9 uncu sayfasında, Iraktan sonra "Kafkas cephesi- ne gitmiş olan Nurettin Paşanın, Üçüncü Ordu Bölgeleri Komutanlığında ve ordu komutanlığı vekilliğinde bir süre" bulunduğu yazılıdır. Bu görevlerin ni- teliğini ve bu sürenin kaç gün olduğunu sormak gerekir.

Nurettin Paşa, Kafkas cephesinden, İstanbula dönüşünde "Aydın, Muğla ve Antalya Yöreleri Komutanı" sanı ile İzmir gitmiş ve bulduğu birkaç dar- madağın müstahfız* birliğini çarçabuk düzene sokup yeni tümenler kurarak Yirmibirinci Kolorduyu meydana getirmiş.."

Efendiler, kolordu kurmak, son zamanda, Dünya Savaşının köksüz ve moda işleri arasına geçmişti. Özellikle, karşısında düşman bulunmayan, hare- ketsiz bölgelerde, askerlik şubeleri ve başkanlıkları kurmak kadar kolaylıkla kolordu komutanlıkları kurulur ve gerekli yetkiler verilir. Gerçekten, bütün savaş cephele-ri "imdat" diye bağıırken Yirmi birinci Kolordu önemsenecek bir varlık olsaydı, Aydın bölgesinde yüzüstü bırakılmazdı.

Broşürün 16 ncı sayfasında Nurettin Paşanın "Anadoluda Mustafa Ke- mal Paşa ve arkadaşlarının girişimleriyle başlıyan ulusal ayaklanmanın baş- larıyla da ilişki kurarak.." İstanbulda birtakım önemli işler yaptığından ve sonunda "İngilizlerin kendisini izlemeye başladıklarından" ve "Mustafa Ke- mal Paşadan aldığı çağın yazılarında, artık İstanbuldan çok Anadolu- da gö- rev yapabileceğinin bildirilmesi.." üzerine ve başka nedenlerle Anadoluya geç- miş..

Efendiler, Nurettin Paşanın, İstanbulda, İngilizlerle ve Damat Ferit Paşa Kabinesile anlaşğını ve Ankarada kurulan, Türkiye Büyük Millet Meclisini ve onun Hükümetini bilmiyormuş gibi davranarak, bizi, İstanbul ile uyuşturma- ya çalışğını ve bununla ilgili olarak arada geçen telgraf yazışmalarını ve zorunlu olarak, Ankaraya geldikten sonraki davranışlarını yeri geldiğinde an- latmışım. Bunları bir daha anlatmayacağım.

18 inci sayfada, "Yukarıdaki vatan görevlerini başarıyla yapmış olan Nu- rettin Paşa ile Büyük Millet Meclisi arasında, birtakım resmî işlerden dolayı anlaşmazlık çıkması üzerine, kendisi hemen Ankaraya gelmiş ve bu anlaşmaz- lık iyi bir biçimde çözümlenip giderilmiştir" cümlesine rastlanmaktadır.

Nurettin Paşanın, hükümet tarafından Merkez Ordusu Komutanlığından nasıl çıkarılıp askerî mahkemeye verilme üzere Ankaraya getirildiğini ve Mec- lisin kendine karşı olan kızgınlığı kendisinin idamını isteyecek kadar ileri gitmiş iken Başkomutan olarak benim Meclis kürsüsünden, Nurettin Paşayı savunarak nasıl kurtardığımı da açıklamışım. Burada, sırası gelmişken yalnız bir noktaya dikkati çekmek isterim. Bu okuduğumuz cümleye göre, bir Türkiye Büyük Mil- let Meclisi vardır, bir de Nurettin Paşa.. Bunlar karşı karşıya gelmişler, anlaş-

* Çoğu kırk yaşını geçmiş erlerden kurulu birlikler

Biyografi broşürüne göre Nurettin Paşanın İstanbulda ve Anadolu- da yaptı- ğı önemli işler neler- di?

Tercüme- ihal risalesi- ne göre Nurettin Paşanın İs- tanbulda ve Anadolu- da gördüğü mühim işler nelerdi?

bilen, yalnız hükûmettir. Meclisin muhatabı hükûmettir. Bir ordu kumandanı, bir vali, herhangi bir makam sahibi Meclisin muhatabı olamaz.

Risalenin 18 inci sahifesinin son satırları, Nurettin Paşanın, "vatanı tehlikeden tahlis eden muzafferiyeti azîmenin lûtfu hakla muvaffak ve amili olmuş ve tarihi millîye bu defa dahi gayet mühim ve emsali namesbuk bir sahifei şeref ve mefharet ilâvesini temin eylemiş.." olduğunu izaha hasredilmiştir.

Efendiler, bu kadar, cesurane bir iddiaya karşı hayret ve istiğrap etmemek mümkün değildir. Filhakika, Nurettin Paşa, umumî taarruzda Birinci Ordu Kumandanlığında bulundu. Diğer bilcümle kumandanlarla beraber kendisine, emrettiğimiz vazifeleri ifaya çalıştı. Bu hal, bütün Türk ordusuna ve ordumuzun büyük, küçük bilcümle kumandanlarına, zabıterine ve her neferine şamil olmak tabî bulunan muvaffakiyet ve şerefi, Nurettin Paşanın şahsına hasretmek kadar manasız, esassız, **ayıp** bir şey olamaz! Nurettin Paşayı, muzafferiyetin amili gibi göstermek, olsa olsa, kendisile istihza maksadına matuf olabilir. Yoksa Nurettin Paşa, büyük zaferin şerefine **en az iştirake hakkı olanlardan biridir**.

Efendiler, büyük taarruzda, Nurettin Paşayı, yalnız taarruzun ikinci günü Kocatepede yalnız bırakmıştım. Çünkü, düşmanın mağlûp olduğunu ve ricat edeceğini anladık. Mağlûbiyetini inhezama çevirmek ve hattı ricatını kat'ederek düşman ordusunu esir etmek için, artık Kocatepede değil, daha umumî vaziyeti mütelea ve ona göre umumî tedbirler alacak yerde bulunmamız lâzımdı. O gün dahi, Cephe Kumandanı İsmet Paşanın, münasip görüp benim imzamları yazdığı teşvikkâr kısa bir telefonla Nurettin Paşanın kuvvei maneviyesini muhafaza için tedbir almak lüzumlu görülmüştü.

Ondan sonra, Nurettin Paşayı ve ordusunu bizzat takip ve şevki idareye bizzat müdahaleye zaruret gördüm. Böyle yapmasaydım, Nurettin Paşanın, yaptığı hataları tazmin etmek güç olurdu. Dumlupınarda, Erkânîharbiyesi Reisi Emin Paşanın hazırladığı ileri hareket emrinin muhteviyatını anlıyamayan ve fakat, anlamamış değil daha iyisini düşünmek ve yapmak istiyormuş gibi tavır alan Nurettin Paşanın tereddütü üzerine, tereddütle geçirilecek zaman olmadığını ihtar ederek, icap eden noktâi nazarı bizzat dikte ettiğim zaman, Nurettin Paşa bana demişti ki: "Paşam, siz, bizi, yalnız ve serbest bırakmıyorsunuz"! Buna, hazır bulunan Erkânîharbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa Hazretleri, şu yolda ve ciddî bir lisanla cevap verdi: "Paşa, Paşa, dedi. Bu ordu, bizim, bütün memleketin gözbebeğidir. Onun sevk ve idaresini, tesadüfe bırakamayız!"

Dumlupınardan Uşağa giderken, yolda Nurettin Paşanın tedbirindeki noksanı hissedip, Nurettin Paşa fırkalarına bizzat emir vererek, tedbir aldırmasaydım Trikopis'in esareti mümkün olmayabilirdi. Uşakta nahoş bir manzaraya şahit olabiliydik. İzmirde girdikten ve hükûmet dairesine dahil olduktan sonra, cenuptan gelen top ve tüfek sadalarını bizzat işitip, Nurettin Paşanın tedbirsizliğini ve gafletini anlayıp derhal bizzat emir vererek tedbir aldırmasaydım, İzmirde girmiş ve İzmir sokaklarında ahaliye karışmış kitaatımızın, biz de dahil olduğumuz halde, paniğe uğrayarak hercümerç olması müstebat değildi.

Siyaset ve kıyaset iddiasında bulunan, Nurettin Paşanın İzmirde resmî ecnebî memurlarla mazbut mükâlamesini bizzat tashih etmeseydim İzmirde girmek-

mazlık giderilmiş.. Bilindiğine göre, Meclisle karşı karşıya gelebilen, yalnız hükûmettir. Meclisin karşısındaki hükûmettir. Bir ordu komutanı, bir vali, herhangi bir görevli Meclisin karşısında bulunamaz.

Broşürün 18 inci sayfasının son satırları, Nurettin Paşanın, "Allahın yardımıyla vatanı tehlikeden kurtaran büyük zaferin başarıcısı ve etmeni olduğu ve millî tarihe bu kez de çok önemli ve benzeri hiç görülmemiş bir onur ve övünç sayfası eklemeyi sağlamış.." olduğunu açıklamaya ayrılmıştır.

Efendiler, bu kadar, atmasyon bir sav karşısında şaşmamak ve bunu yadırgamamak elden gelmez. Gerçekten, Nurettin Paşa, genel saldırımız sırasında Birinci Ordu Komutanlığında bulundu. Öbür bütün komutanlarla birlikte kendisine, emrettiğimiz görevleri yapmaya çalıştı. Bu durum, bütün Türk ordusuna ve ordumuzun büyük, küçük bütün komutanlarını, subaylarını ve her bir erini kapsamı doğal olan başarı ve onuru, Nurettin Paşanın kendisine özgü kılmak kadar anlamsız, temelsiz, ayıp bir şey olamaz. Nurettin Paşayı, başarının etmeni gibi göstermek, olsa olsa, kendisile alay etmek amacına yönelik olabilir. Yoksa Nurettin Paşa, büyük zaferin onuruna katılmaya en az hakkı olanlardan biridir.

Efendiler, büyük saldırımızda, Nurettin Paşayı, ancak saldırının ikinci günü Kocatepede yalnız bırakmıştım. Çünkü, düşmanın yenildiğini ve çekileceğini anladık. Yenilgisini bozguna dönüştürmek ve çekilme yolunu keserek düşman ordusunu tutsak almak için, artık Kocatepede değil, durumu daha genel olarak gözden geçirecek ve ona göre genel nitelikte önlemler alacak yerde bulunmamız gerekli idi. O gün de, Cephe Komutanı İsmet Paşanın, uygun bulup benim imzamları yazdığı özendirici kısa bir yazıyı telefonda okuyarak Nurettin Paşanın moralini korumak için önlem almak gerekli görülmüştü.

Ondan sonra, Nurettin Paşanın işine karışmayı ve ordusunu kendim yönetmeyi zorunlu buldum. Böyle yapmasaydım, Nurettin Paşanın, yaptığı yanlışları gidermek güç olurdu. Dumlupınarda, Kurmay Başkanı Emin Paşanın hazırladığı ileriye yürüyüş emrinin kapsamını anlamayan ama, anlamamış değil daha iyisini düşünmek ve yapmak istiyormuş gibi davranan Nurettin Paşanın duraksaması üzerine, duraksamayla geçirilecek zaman olmadığını sertçe söyleyerek, gereken görüşü kabule kendim zorladığım zaman, Nurettin Paşa buna demişti ki: "Paşam, siz, bizi, yalnız ve serbest bırakmıyorsunuz" Buna, orada bulunan Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa Hazretleri, şu yolda ve sert bir karşılık verdi: "Paşa, Paşa, dedi. Bu ordu, bizim, bütün memleketin gözbebeğidir. Onun yönetimini rastlantıya bırakamayız."

Dumlupınardan Uşağa giderken, yolda Nurettin Paşanın aldığı enlemlerdeki eksikliği anlayıp, Nurettin Paşanın tümenlerine kendim emir vererek, önlem aldırmasaydım Trikopis'in tutsaklığı gerçekleşmiyebilirdi. Uşakta kötü bir durumla karşılaşabiliydik. İzmirde vardıktan ve hükûmet konağına girdikten sonra, güneşten gelen top ve tüfek seslerini kendi kulağımla işitip, Nurettin Paşanın tedbirsizliğini ve aymazlığını anlayıp hemen kendim emir vererek önlem aldırmasaydım, İzmirde girmiş ve İzmir sokaklarında halka karışmış birliklerimizin, biz de içinde olmak üzere, paniğe kapılarak darmadağın olması olmayacak şey değildi.

İşbirlik ve akıllılık taslayan, Nurettin Paşanın İzmirde yabancıların resmî görevlileriyle yaptığı yazıya dökülmüş görüşmelerini ben kendim düzeltmesey-

Nurettin Paşa, zafe-rin şerefine en az iştirake hakkı olanlardan biridir

Nurettin Paşayı ve ordusunu bizzat takip ve sevkü idareye zaruret gör-düm

Nurettin Paşa, zafe-rin onuruna katılmaya en az hakkı olanlardan biridir

Nurettin Paşanın işine karış-mayı ve or-dusunu kendim yö-netmeyi zo-runlu bul-dum

ten hâsıl olan neşvei umumiyenin inkisarını bâdi vaziyetlerden içtinap belki de mümkün olmayacaktı.

Efendiler, bu söylediklerim, bütün ordu erkânınca malûm hakikatlerdir. Bu hakikatlerin, yalnız bir kişinin fâriki olmadığı anlaşılıyor. O da Nurettin Paşadır. Muhasır, galip, fatih, gazi unvanlarıyla kendini yadettirmek sevdâyı tıflânesine düşen Nurettin Paşanın, "Kûtülemare Muhasır Nurettin Paşa" diye bir kartvizitini görmüştüm. Bu kartı, Nurettin Paşa Taşköprüde otururken Kastamonu Vali ve Havalisi Kumandanı bulunan Muhittin Paşaya (elyevm Kahire Sefiri) göndermiş ve kartın boş yerlerine, yazdığı yazılarda, karttaki unvanı işaret ederek, "bunu da benden kimse nez'edemez ya!" diye bir ibare de vardı. Muhittin Paşa, bu kartı ve karttaki yazıyı, akıl ve ferasetle, kabili telif görememiş, dikkate şayan bulmuş olduğundan, aynen bana göndermişti. **Evet, onu, ondan kimse nez'edemez. Fakat, onu ona veren de yoktur.** Her muvaffakiyetli muharebeye iştirak eden zatın, hakkı olmadığı halde kendisini yegâne amil, galip, ilân etmesi, şayanı imtisal bir düsturu ahlâkî teşkil etmez. Evlâdi memlekete, böyle asılsız tarz ve tavırlar takınmak âdetini veremeyiz; emsali atıyeye, böyle havadan galip, fatih olunabileceği gibi sakim bir fikri miras bırakamayız!

Tercümeihal risalesinin kabındaki gazi unvanının istimaline gelince, bu unvanı, Nurettin Paşaya (A.S.) harfleri verebilir. Fakat, hakikat ve kanun bununla yalnız ve sadece istihza eder. Gerçi, muharebeye "ya şehit veya gazi olmak için" gidilir. Alelülak, meydanı şehamette ölenlerin hepsine, şehit derlerse de, sağ kalanların hepsine gazi unvanı verilemez. Bu unvanı ancak kanun verir. Medenî bir milletin, âli menfaatler icabı, icrasına mecbur olduğu harpler, Arap aşiretlerinin gazvesi değildir. Öyle dahi olsa, gazveden sağ salım çıkanlara belki, yalnız, anaları, babaları berayi takdir, benim gazi oğlum diyerek iftihar eder. Fakat, millet, tarih, unvan tevcihinde okadar semih değildir.

Tercümeihal risalesinin, son sahifesinden de bir cümle alarak bu hikâyete hitam verelim:

Nurettin Paşa "Irak cephesinde iken ahali mahallîye tarafından kendisine tevdi edilmiş bulunan, Kerbelâda metfun hafidi Hazreti Peygamberi İmamı Hüseyin Hazretlerinin seyfi mubarekini hâmil bulunmakla müşerrefdir."

Efendiler, bu ne lâftır?!

Kerbelâ, hafidi peygamberî, imam, seyfi mubarek, müşerref; **bu gibi avampesendane lâflarla milleti iğfal mesleğinde bulunanlar, artık insaf etsinler!... Millet de dikkat ve basiretini arttırsın!...**

*
* *

Efendiler, resen harekette muvaffakiyet görmiyen bazı kimseler de, türlü riyakârlıklarla içimize girmek yolunu bulabilmişlerdir. Bunların mahiyetleri İkinci Meclis içtima ile vazifeye başladıktan sonra görülecektir.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin, ikinci intihap devresi, yeni Türkiye Devletinin tarihinde, mes'ut bir intikal devresine tesadüf etti. Filhakika, dört senelik istiklâl mücahedemiz, milletimizin şanına lâyük bir sulh ile neticelenmiş bulunuyordu.

24 Temmuz 1339 da, Lozanda imza edilen muahedename, 24 Ağustos 1339 da Mecliste tasdik olundu.

dim İzmir'e girmekten doğan yaygın sevinci yarıda bıraktıracak durumlardan belki de kaçınılamıyacaktı.

Efendiler, bu söylediklerim, bütün ordu ileri gelenlerinin bildiği gerçeklerdir. Bu gerçeklerin, yalnız bir kişinin farkında olmadığı anlaşılıyor. O da Nurettin Paşadır. Kuşatan, yenen, fetheden, gazi sanlarıyla kendini andırmak gibi çocukça bir tutkuya kapılan Nurettin Paşanın, "Kûtülemare Kuşatıcısı Nurettin Paşa" diye bir kartvizitini görmüştüm. Bu kartı, Nurettin Paşa Taşköprüde otururken Kastamonu Bölgesi Valisi ve Bölge Komutanı olan Muhittin Paşaya (şimdi Kahire Elçisi) göndermiş ve kartın boş yerlerine, yazdığı yazılarda, karttaki sana dikkati çeken, "bunu da benden kimse alamaz ya" diye bir cümlecik de vardı. Muhittin Paşa, bu kartı ve karttaki yazıyı, akıl ve akıllılıkla, bağdaşır görememiş ve dikkate değer bulmuş olduğundan, olduğu gibi bana göndermişti. Evet, onu, ondan kimse alamaz. Ama, onu ona veren de yoktur. Her başarılı savaşa katılan kişinin, hakkı yokken kendisini tek etmen ve yenici ilân etmesi, örnek tutulmaya değer ahlâk kuralı olamaz. Ülke çocuklarına böyle gerçeğe uymayan yollar tutmak ve davranışlarda bulunmak alışkanlığını veremeyiz; gelecek kuşaklara böyle havadan yenen, fetheden olunabileceği gibi yanlış bir düşünceyi kalıt olarak bırakamayız.

Biyografi broşürünün kabındaki "gazi" sanının kullanılmasına gelince, bu sanı, Nurettin Paşaya "A.S." harfleri verebilir. Ama, gerçek ve kanun bununla yalnız ve sadece alay eder. Gerçi, savaşa "ya şehit veya gazi olmak için" gidilir. Genel olarak, yiğitlik alanında ölenlerin hepsine, şehit derlerse de sağ kalanların hepsine gazi sanı verilmez. Bu sanı ancak kanun verir. Uygur bir ulusun, yüksek çıkarları gereği, yapmak zorunda kaldığı savaşlar, Arap aşiretlerinin bir biriyle çatışmaları değildir. Öyle olsa bile, bu gibi çatışmalardan sağ ve esen çıkanlara belki, yalnız, anaları, babaları beğenilerini bildirerek, benim gazi oğlum diyerek övünürler. Ama, san vermekte, milletin ve tarihin eli o kadar açık değildir.

Biyografi broşürünün, son sayfasından da bir cümle alarak bu öyküyü bitirelim:

Nurettin Paşa "Irak cephesinde iken ora halkı tarafından kendisine verilmiş olan, Peygamber Hazretlerinin Kerbelâda yatan torunu imam Hüseyin Hazretlerinin kutsal kılıcını taşımakla onur duymaktadır."

Efendiler, bu ne lâftır?

Kerbelâ, Peygamber torunu, imam, kutsal kılıç, onur duymak; **böyle beylik lâflarla milleti aldatmak yolunu tutanlar, artık insaf etsinler... Millet de uyanıklığını ve sağgörüsünü arttırsın...**

*
* *

Efendiler, kendi başlarına davranmakla başarılı olunamayacağını anlayan kimileri de, türlü iki yüzlülüklerle içimize girmek yolunu bulabilmişlerdir. Bunların nitelikleri İkinci Meclis toplanıp göreve başladıktan sonra görülecektir.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin, ikinci seçim dönemi, yeni Türkiye Devletinin tarihinde, mutlu bir geçiş evresine rastladı. Gerçekten, dört senelik bağımsızlık savaşımız, milletimizin şanına yaraşır bir barışla sonuçlanmış bulunuyordu.

24 Temmuz 1923 de, Lozanda imzalanan antlaşma, 24 Ağustos 1923 de Mecliste onandı.

Efendiler, Mondros Mütarekesinden sonra Türkiye'ye muhasım devletler tarafından dört defa sulh şeraiti teklif edilmiştir. Bunların birincisi, Sevr projesidir. Bu proje, hiçbir müzakerecinin mahsulü olmayıp, Düveli İtilâfiye tarafından Yunan Başvekili Mösyö Venizelos'un da iştirakile tanzim ve Vahdettinin hükûmeti tarafından 10 Ağustos 1920 de imza edilmiştir.

Bu proje, Türkiye Büyük Millet Meclisince bir zemini münakaşa bile adedilmemiştir.

İkinci sulh teklifatı, Birinci İnönü muharebesini müteakıp in'ikat eden Londra Konferansının hitamında 12 Mart 1337 tarihinde vaki olmuştur. Bu teklifat, Sevr Muahedesinde bazı tadilâtı muhtevi ise de meskût bırakılan meselelerde Sevr projesindeki mevaddın kâmilen ipka edildiğini kabul etmek lâzımdır.

Bu teklifat, bizce münakaşayı mucip olmadan İkinci İnönü muharebesinin başlamasına neticesiz kalmıştır.

Üçüncü sulh teklifatı, 22 Mart 1922 de, yani Sakarya muzafferiyetinden ve Fransızlarla aktolunan Ankara İtilâfından sonra ve yakın bir taarruzumuza intizar olunduğu sıralarda, Pariste içtima eden Düveli İtilâfiye Hariciye Nâzırları tarafından yapılmıştır. Bu teklifatta, işe Sevr esasından başlamak esası terk edilmiş ise de, esasatı itibarile amali milliyemizi tatminden uzak idi.

Dördüncü teklif, Lozan Muahedesinin aktile neticelenen müzakerattır.

Düveli İtilâfiyece Türkiye'ye tatbiki tasavvur edilen esasatla, harekâtı millîye sayesinde vâsıl olunan neticeyi bariz bir surette mütalea etmek için bu dört nevi teklif arasında en mühim hususata münhasır olmak üzere kısa bir mukayese yapmayı faydalı addederim.

1. Hudutlar

a) Trakya hududu:

Sevrde: Çatalca hattından biraz ilerde bulunan Podima-Kalokratya hattı.
Mart 921 teklifinde: Bahis yok.

Mart 922 teklifinde: Tekirdağ bize, Babaeski, Kırkkilise ve Edirne Yunana kalmak üzere bir hat.

Lozanda: Karaağaç da bizde olmak üzere Meriç hattı.

b) İzmir muntakası.

Sevr projesinde: Bu muntakanın hudutları Kuşadası, Ödemiş, Salihli, Akhisar ve Kemer iskelesine az çok karip mahallerden geçmektedir.

Bu muntaka, Türk hakimiyetinde kalacak, fakat Türkiye, bu hakimiyetini istimal hakkını Yunanistana devredecek, Türk hakimiyetinin bekasına alâmet olarak İzmir şehrinin haricî istihkâmlarından birinde Türk bayrağı bulunacak. Mahallî bir meclis toplanacak ve beş sene sonra bu meclis, bu muntakanın sureti daimede Yunanistana ilhakına karar verebilecek idi.

Mart 921 teklifinde: İzmir muntakası, Türk hakimiyetinde kalacak, İzmir şehrinde bir Yunan kuvveti bulunacak ve İzmir muntakasının aksanı mütebakıyesinde muhtelif anasırın adedî nispetine göre terekkep edecek bir jandarma kıt'ası bulunacak ve buna Düveli İtilâfiye zabitanı kumanda edecek.

İdare işlerinde dahi aynı nispeti adediye nazarı itibara alınacak ve muntakanın Cemiyeti Akvamca tayin edilecek Hıristiyan bir valisi olacak ve bunun yanında müntehap bir meclis ve bir heyeti müşavire bulunacak. Vilâyetçe Türki-

Efendiler, Mondros Ateşkesinden sonra düşman devletler Türkiye'ye dört defa barış koşulları önermişlerdir. Bunların birincisi, Sevr tasarısıdır. Bu proje, hiçbir görüşmenin ürünü olmayıp, İtilâf Devletleri tarafından Yunan Başbakanı Mösyö Venizelos'un da katılmasıyla düzenlenmiş ve Vahdettinin hükûmeti tarafından 10 Ağustos 1920 de imzalanmıştır.

Bu tasarı, Türkiye Büyük Millet Meclisince bir görüşme konusu niteliğinde bile sayılmamıştır.

İkinci barış önerisi, Birinci İnönü savaşının ardından toplanan Londra Konferansının sonunda 12 Mart 1921 tarihinde yapılmıştır. Bu öneriler, Sevr Antlaşmasında birtakım değişiklikler içermekte ise de değinilmemiş sorunlarda Sevr tasarısı maddelerinin tümünün olduğu gibi bırakıldığını kabul etmek gerekir.

Bu tasarı, bizce tartışma konusu olmadan İkinci İnönü savaşının başlamasıyla sonuçsuz kalmıştır.

Üçüncü barış önerisi, 22 Mart 1922 de, yani Sakarya zaferinden ve Fransızlarla yapılan Ankara Anlaşmasından sonra ve yakında saldırmamız beklendiği sıralarda, Pariste toplanan İtilâf Devletleri Dışişleri Bakanları tarafından yapılmıştır. Bu öneride, Sevr'i temel alarak işe başlamak ilkesi bırakılmışsa da, ana çizgileriyle ulusal amaçlarımızı karşılamaktan uzaktır.

Dördüncü öneri, Lozan Antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanan görüşmelerde yapılmıştır.

İtilâf Devletlerinin Türkiye'ye uygulamayı düşündükleri temel kurallar ile, millî harekâtımızla ulaşılabilen sonucu açık olarak anlaşılabilir diye bu dört türden öneri arasında en önemli konularla sınırlı kalmak üzere kısa bir karşılaştırma yapmayı yararlı sayarım.

1. Sınırlar

a) Trakya sınırı:

Sevrde: Çatalca çizgisinden biraz ilerde bulunan Podima-Kalokratya çizgisi.
Mart 1921 önerisinde: Sözkonusu edilmemişti.

Mart 1922 önerisinde: Tekirdağ bize, Babaeski, Kırklareli ve Edirneyi Yunana bırakan bir çizgi.

Lozanda: Karaağaç da bizde olmak üzere Meriç çizgisi.

b) İzmir bölgesi:

Sevr tasarısında: Bu bölgenin sınırları Kuşadası, Ödemiş, Salihli, Akhisar ve Kemer İskelesine az çok yakın yerlerden geçmektedir.

Bu bölge, Türk egemenliğinde kalacak, ama Türkiye, bu egemenliğini kullanma hakkını Yunanistana aktaracak, Türk egemenliğinin sürdüğünün belirtisi olarak İzmir şehrinin dış istihkâmlarından birinde Türk bayrağı bulunacak. Yerel bir meclis toplanacak ve beş sene sonra bu meclis, bu bölgenin sonsuz olarak Yunanistana katılmasına karar verebilecek idi.

Mart 1921 önerisinde: İzmir bölgesi, Türk egemenliğinde kalacak, İzmir şehrinde bir Yunan kuvveti bulunacak ve İzmir bölgesinin geri kalan yerlerinde çeşitli unsurların sayıları oranlarında kurulacak bir jandarma birliği bulunacak ve buna İtilâf Devletlerinin subayları komuta edecek.

Yönetim işlerinde de aynı sayılar oranına uyulacak ve bölgenin Milletler Cemiyetince atanacak Hıristiyan bir valisi olacak ve bunun yanında seçilmiş bir meclis ve bir danışma kurulu bulunacak. Valilik tarafından Türkiye'ye gelirlere

yeye varidatla mütezayit bir vergi verilecek ve bu anlaşma beş sene devam edip tarafeynden birinin talebi üzerine Cemiyeti Akvamca tadil edilebilecek.

Mart 922 teklifinde: Bütün Anadolu ve dolayısıyla İzmir de bize iade olunacak tarzında aldatıcı bir vait. İzmir Rumlarının idareye, adilâne bir surette iştirak ettirilmesi için ve aynı hak Yunanistanda kalacak Edirne Türklerine verilmek şartile bir usul tayini zımmında Düveli İtilâfiye Türkiye ve Yunanistanla anlaşacaklardır.

Lozanda: Tabiatile bu gibi mesail mevzuubahs dahi olmamıştır.

c) Suriye hududu:

Sevrde: Sahilde, takriben Karataş Burnundan başlayarak Osmaniye, Bahçe, Gazi Ayıntap, Birecik, Urfa, Mardin ve Nusaybini epey cenupta ve Suriye arazisinde bırakan bir hudut.

Mart 921 de: Takriben şimdiki hudut olmak üzere Fransızlarla ayrıca bir itilâfname imzalanmıştır.

Lozanda: 20 Teşrinievvel 921 tarihli Ankara İtilâfnamesi hududu ipka edilmiştir:

d) Irak hududu:

Sevrde: İmadiye, bizde kalmak şartile, Musul vilâyetinin şimal hududu.

Mart 921 teklifinde: Bahis yok.

Mart 921 teklifinde: Bahis yok.

Lozanda: Halli tehir edilmiştir.

e) Kafkas hududu:

Sevrde: Türk-Ermeni hududunun tayini Amerika Reiscumhuru Wilson'a havale edilmiştir. Ve müşarileyh hudut olarak Karadeniz sahilinde Giresunun şarkından başlayan, Erzincanın garp ve cenubundan, Elmalı, Bitlis ve Van gölünün cenubundan geçen ve birçok nikatta Harbi Umumideki Türk-Rus cephesini takip eden bir hattı göstermiştir.

Mart 921 teklifinde: Cemiyeti Akvam bir Ermeni yurdu tesisi için vilâyati şarkiyeden Ermenistana devrolunacak arazinin tespiti zımmında bir komisyon tayin edecek ve Türkiye bu komisyonun kararını kabul edecek.

Mart 922 teklifinde: Bir Ermeni yurdu teşkili zımmında Cemiyeti Akvamın muavenetine müracat olunacağından bahsedilmektedir.

Lozanda: Bu mesele bertaraf edilmiştir.

f) Boğazlar muntakası:

Sevrde: Rumelinin Türkiyede kalan bütün aksamı.

Anadolunun Adalar Denizi üzerinde takriben İzmir muntakasının başladığı yerden başlayarak Manyas gölünün cenubuna ve Bursanın ve İzniğin biraz şimalinden ve Sapanca gölünün müntehayi garbîsinden Ahabadr deresinin mansabına giden hatla tahdit edilmiş bir muntaka. Bu menatıkta asker bulundurmak ve harekâtı askeriyede bulunmak hakkı sırf Düveli İtilâfiyeye aittir. Keza mezkûr menatıkta Türk jandarması Düveli İtilâfiye kumandasına tâbi olacaktır.

Düveli İtilâfiye, bu muntaka dahilinde askerî makasat için kullanılabilir yol ve şimendifer inşasını menedebileceği gibi eylevm mevcut olanlar meyanında bu yolda kullanılabilir olanları tahrip ettirebilecektir.

göre artan bir vergi verilecek ve bu anlaşma beş sene yürürlükte kalıp iki taraftan birinin istemesi üzerine Milletler Cemiyeti tarafından değiştirilebilecek.

Mart 1922 önerisinde: Bütün Anadolu ve dolayısıyla İzmir de bize geri verilecek yollu aldatıcı bir sözverme var. İzmir Rumlarının yönetime, adalete uyar bir biçimde kattırılması için ve tıpkısı bir hakkın Yunanistanda kalacak Edirne Türklerine verilmek koşuluyla bir yöntem belirlemek konusunda İtilâf Devletleri Türkiye ve Yunanistanla anlaşacaklardır.

Lozanda: Elbette bu gibi sorunlar sözkonusu bile olmamıştır.

c) Suriye sınırı:

Sevrde: Kıyıda, yaklaşık Karataş Burnundan başlayarak Osmaniye, Bahçe, Gaziantep, Birecik, Urfa, Mardin ve Nusaybini oldukça güneyde ve Suriye topraklarında bırakan bir sınır.

Mart 1921 de: Yaklaşık şimdiki sınır olmak üzere Fransızlarla ayrıca bir anlaşma imzalanmıştır.

Lozanda: 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşmasındaki sınırlar olduğu gibi bırakılmıştır.

d) Irak sınırı:

Sevrde: İmadiye, bizde kalmak koşuluyla, Musul ilinin kuzey sınırı.

Mart 1921 önerisinde: Sözkonusu edilmemiştir.

Mart 1922 önerisinde: Sözkonusu edilmemiştir.

Lozanda: Çözümlemesi ertelenmiştir.

e) Kafkas sınırı:

Sevrde: Türk-Ermeni sınırının saptanması Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a bırakılmıştır. O da sınır olarak Karadeniz kıyısında Giresunun doğusundan başlayan, Erzincanın batı ve güneyinden, Elmalı, Bitlis ve Van gölünün güneyinden geçen ve birçok noktalarda Dünya Savaşındaki Türk-Rus cephesini izleyen bir çizgiyi göstermiştir.

Mart 1921 önerisinde: Milletler Cemiyeti bir Ermeni yurdu kurmak için doğu illerinden Ermenistana aktarılacak toprakların saptanması için bir komisyon atayacak ve Türkiye bu komisyonun kararını kabul edecek.

Mart 1922 önerisinde: Bir Ermeni yurdu kurulması için Milletler Cemiyetinden yardım isteneceğinden sözedilmektedir.

Lozanda: Bu konu ortadan kaldırılmıştır.

f) Boğazlar bölgesi:

Sevrde: Rumelinin Türkiyede kalan parçasının tümü.

Anadolunun Ege Denizi üzerinde yaklaşık İzmir bölgesinin başladığı yerden başlayarak Manyas gölünün güneyine ve Bursanın ve İzniğin biraz kuzeyinden ve Sapanca gölünün batı ucundan Ahabadr* deresinin denize aktığı yere varan çizgiyle sınırlanmış bir bölge. Bu bölgelerde asker bulundurmak ve askerlikle ilgili işler yapmak hakkı yalnız İtilâf Devletlerindedir. Ayrıca o bölgelerdeki Türk jandarması İtilâf Devletlerinin komutasına bağlı olacaktır.

İtilâf Devletleri, bu bölge içinde askerî amaçla kullanılabilir yol ve demiryolu yapılmasını yasaklayabileceği gibi şimdi bulunanlar arasında bu amaçla kullanılabilir olanları bozdurabilecektir.

* Ağva Deresi olsa gerek (B.Y.)

Mart 921 teklifinde: Çanakkale cenubunda Tenedos adasının (Bozcaada) karşısında Karabigaya giden hattın şimalile Boğaziçinin tarafeyninde 20 ilâ 25 kilometrelik bir muntaka.

Çanakkale Boğazına hâkim olan her iki tarafındaki adalar.

Düveli İtilâfiye, yalnız Yunanistana kalacak olan Gelibolu ve bize kalacak olan Çanakkalede asker bulunduracak, bu suretle İstanbul ve İzmit şibihcezi-resini tahliye edecek ve Türkiyenin İstanbulda asker bulundurmasına ve Anadolu'dan Rumeliye veya Rumeliden Anadoluya asker geçirmesine müsaade edecektir.

Mart 922 teklifinde: Çanakkalenin cenubunda Erdek şibihceziresi müstesna olmak üzere Çanakkale sancağı. Boğaziçinin cenubunda o zaman bitaraf addolunan muntaka, yani takriben İzmit şibihceziresi gayriaskerî muntaka olacaktır.

Bizde, İtilâf işgal kuvveti kalmıyacaktır.

Lozanda: Gelibolu şibihceziresiyle Kumbağı, Bakla Burnu hattının cenubuşarkîsi, Çanakkale muntakasında sahilden yirmi kilometrelik bir muntaka ve Boğaziçinin iki tarafında sahilden on beş kilometrelik birer muntaka ve Marmarada da Emîrali adasından maada adalar ve İmroz ve Tenedos adaları, gayriaskerî bir hale konacaktır.

Hiçbir tarafta Düveli İtilâfiye işgal kuvveti kalmıyacaktır.

2. Kürdistan

Sevrde: Fıratın şarkında ve Ermenistan, Irak ve Suriye arasında kalan muntaka için Düveli İtilâfiye murahhaslarından mürekkep bir komisyon mahallî muhtariyeti ihzar edecektir.

Muahedenin aktinden bir sene sonra işbu havalinin Kürt ahalisi Cemiyeti Akvam Meclisine müracaatla Kürtlerin ekseriyetinin Türkiyeden müstakil olmayı istediğini ispat ederse ve Meclis bunu kabul ederse Türkiye bu havalideki her türlü hukukundan sarfnazar edecektir.

Mart 921 teklifinde: Düveli İtilâfiye, vaziyeti hazırıyı nazarı itibara alarak ve bu bapta Sevr projesinde tadilat icrasını nazarı itibara almaya mütemayildirler. Şu şartla ki mahallî muhtariyetler ve Kürt ve Asuri-Keldani menafininin kâfi derecede himayesi için tarafımızdan teşkilât ibraz edilsin.

Mart 922 teklifinde: Bahis yok.

Lozanda: Bittabi mevzuubahs ettirilmemiştir.

3. İktisadî menatıkı nüfuz

Sevr Muahedesini müteakıp Düveli İtilâfiyenin aralarında imza eyledikleri akor tripartitte:

a) Fransız muntakai nüfuzu:

Suriye hududile takriben Adana vilâyetinin garp ve şimal hududu ve Kayseri ile Sivasın şimalinden geçen Muş ve hariç işbu kasabaya takarrüpten sonra Cezîrei İbni Ömere giden bir hattın dahilinde kalan muntaka.

b) İtalyan muntakai nüfuzu:

İzmit şibihceziresinden çıktıktan sonra Afyon Karahisarına kadar Anadolu şimendifer hattı ve oradan Kayseri civarında Erciyaş dağı civarına kadar giden hatla İzmir muntakası Adalar Denizi, Bahri Sefit ve Fransız muntakası arasında kalan muntaka.

Mart 1921 önerisinde: Çanakkale güneyinde Bozcaada'nın karşısından Karabigaya giden çizginin kuzeyi ile Boğaziçinin iki yanında 20 ilâ 25 kilometrelik bir bölge.

Çanakkale Boğazının kilidi sayılabilecek her iki yanındaki adalar.

İtilâf Devletleri, yalnız Yunanistana kalacak olan Gelibolu ve bize kalacak olan Çanakkalede asker bulunduracak, böylece İstanbul ve İzmit yarımada-larını boşaltacak ve Türkiyenin İstanbulda asker bulundurmasına ve Anadolu'dan Rumeliye veya Rumeliden Anadoluya asker geçirmesine izin verecektir.

Mart 1922 önerisinde: Çanakkalenin güneyinde Erdek yarımadası dışta kalmak üzere Çanakkale sancağı. Boğaziçinin güneyinde o zaman yansız sayılan bölge, yani yaklaşık İzmit yarımadası askerden arınmış bölge olacaktır. Yurdumuzda, İtilâf Devletlerinin işgal kuvveti kalmıyacaktır.

Lozanda: Gelibolu yarımadasıyla Kumbağı, Bakla Burnu çizgisinin güneydoğusu, Çanakkale bölgesinde kıydan yirmi kilometrelik bir bölge ve Boğaziçinin iki yanında kıydan onbeş kilometrelik birer bölge ve Marmarada da İmralı Adasından başka adalar ve İmroz Adası ve Bozcaada, askerden arınmış bir bölge durumuna getirilecektir.

Hiçbir yerde İtilâf Devletlerinin kuvvetleri kalmıyacaktır.

2. Kürdistan

Sevrde: Fıratın doğusunda ve Ermenistan, Irak ve Suriye arasında kalan bölge için İtilâf Devletleri delegelerinden kurulu bir komisyon bölgesel özerk yönetimi hazırlayacaktır.

Antlaşma yapıldıktan bir sene sonra bu bölgenin Kürt halkı Milletler Cemiyeti Kuruluna başvurarak Kürtlerin çoğunluğunun Türkiyeden bağımsız olmak istediğini kanıtarsa ve Kurul bunu kabul ederse Türkiye buralardaki her türlü haklarından vazgeçecektir.

Mart 1921 önerisinde: İtilâf Devletleri, o günlerin durumunu gözönünde bulundurarak bu konuda Sevr tasarısında değişiklik yapmayı düşünmek eğilimindedir. Ancak bölgesel özerklikler ve Kürt ve Asuri-Keldani çıkarlarının yeterince korunması için bizim tarafımızdan kolaylık gösterilecektir.

Mart 1922 önerisinde: Sözkonusu edilmemiştir.

Lozanda: Elbette sözkonusu ettirilmemiştir.

3. Ekonomik etki bölgeleri

Sevr Antlaşmasının ardından İtilâf Devletlerinin aralarında imzaladıkları üçlü anlaşmada:

a) Fransız etki bölgeleri:

Suriye sınıрыyla yaklaşık olarak Adana ilinin batı ve kuzey sınırları ve Kayseri ile Sivasın kuzeyinden geçen ve Muş dışta kalmak üzere bu kasabaya yaklaştıktan sonra Cizreye giden bir çizginin içinde kalan bölge.

b) İtalyan etki bölgesi:

İzmit yarımadasından çıktıktan sonra Afyona kadar Anadolu demiryolu nu ve oradan Kayseri yakınlarında Erciyes Dağı yakınına kadar giden çizgi İzmir bölgesi Ege Denizi, Akdeniz ve Fransız bölgesi arasında kalan bölge.

Mart 921 de: Bekir Sami Bey ile Fransız ve İtalyan hariciye nâzırları arasında imza olunup hükümetçe reddolunan itilâflara göre,

a) Fransız muntakai nüfuzu:

O sırada Fransız işgali altında bulunan yerlerle Sivas, Memuretülâziz ve Diyarbekir vilâyetleri.

b) İtalyan muntakai nüfuzu:

Antalya, Burdur, Muğla, Isparta sancaklarile Afyon Karahisar, Kütahya, Aydın ve Konya sancaklarının bilâhare tayin olunacak aksanı.

Mart 922 teklifinde: Mevzuubahs değildir.

Lozanda: Mevzuubahs olmamıştır.

4. İstanbul

Sevrde: Muahede samimiyetle tatbik edilmediği takdirde İstanbul da bizden alınacaktır.

Mart 921 teklifinde: Bu tehdidin kalkacağı ve Türkiye'nin İstanbulda asker bulundurabileceği ve Boğaziçinin etrafındaki gayriaskerî muntakadan asker müiruruna müsaade edilebileceği mezkûrdur.

Mart 922 teklifinde: İstanbuldan ihracımız tehdidinin kaldırılacağı ve İstanbulda bulundurulabilecek Türk kuvvetinin tezyidi vadolunmaktadır.

Lozanda: Mevzuubahs olmamıştır.

5. Tabiiyet

Sevrde: Gerek Düveli Müttefikadan (Yunanistan dahil) gerek teşekkül eden devletlerden birinin (Ermenistan ve saire) tabiiyetine girmek isteyen Türk tebaasından hiç kimseye Türk Hükümetince mümanaat edilmeyecek ve bunların yeni tabiiyeti kabul edilecektir.

Mart 921 teklifinde: Bundan bahis yok.

Mart 922 teklifinde: Bundan bahis yok.

Lozan Muahedesinde: Bundan bahis yok.

Ancak müzakerat esnasında Düveli İtilâfiye bir adamın tabiiyetini tayin hususunda Türkiye'deki ecnebî sefaret ve şehbenderhanelerin verecekleri vesâikın kâfi addedilmesini istemişlerdi. Bu teklif, Sevr projesinin balâda mevzuubahs olan 128 inci maddesinin bir şekli cedidi idi. Tabiatile tarafımızdan reddedilmiştir.

6. Adli kapitülasyonlar

Sevrde: İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın temsil edildikleri dört azadan mürekkep bir komisyon kapitülasyonlardan müstefit olan sair devletlerin mütehasıslarile birlikte yeni bir usul tanzim edecek ve Osmanlı Hükümetile istişare ettikten sonra bu usulü tavsiye edebilecek.

Hükümeti Osmanîye bu usulü kabul etmeyi şimdiden taahhüt edecek.

Mart 921 teklifinde: İşbu komisyonda Türkiye'nin dahi temsiline Düveli İtilâfiye razı olmaktadır.

Mart 922 teklifinde: Aynı teklif.

Lozanda: Kapitülasyon hiçbir kayıt yoktur!

İstişarî mahiyette olmak üzere birkaç ecnebî mütehasısını beş sene için hizmetimize almayı kabul ettik.

7. Ekalliyetlerin himayesi

Sevrde: 1918 mütarekelerinden sonra aktolunan bilcümle muahedatta mev-

Mart 1921 de: Bekir Sami Bey ile Fransız ve İtalyan dışişleri bakanları arasında imzalanıp hükümetimiz tarafından kabul edilmeyen anlaşmalara göre,

a) Fransız etki bölgesi:

O sırada Fransız işgali altında bulunan yerlerle Sivas, Elâzığ ve Diyarbakır illeri.

b) İtalyan etki bölgesi:

Antalya, Burdur, Muğla, Isparta sancaklarile Afyon, Kütahya, Aydın ve Konya sancaklarının sonradan saptanacak bölümleri.

Mart 1922 önerisinde: Sözkonusu edilmemiştir.

Lozanda: Sözkonusu olmamıştır.

4. İstanbul

Sevrde: Antlaşma içtenlikle uygulanmazsa İstanbul da bizden alınacaktır.

Mart 1921 önerisinde: Bu gözdağının kalkacağı ve Türkiye'nin İstanbulda asker bulundurabileceği ve Boğaziçinin etrafındaki askerden arındırılmış bölgelerden asker geçmesine izin verilebileceği yazılıdır.

Mart 1922 önerisinde: İstanbuldan çıkarılmamız yolundaki gözdağının kaldırılacağına ve İstanbulda bulundurulabilecek Türk kuvvetinin artırılmasına söz verilmektedir.

Lozanda: Sözkonusu olmamıştır.

5. Uyrukluk

Sevrde: Hem Müttefik Devletlerden (Yunanistan da içinde olmak üzere) hem yeni kurulan devletlerden birinin (Ermenistan v.b.) uyrukluğuna girmek isteyen Türk uyruklularından hiç kimseye Türk Hükümetince engel olunmayacak ve bunların yeni uyrukluluğu kabul edilecektir.

Mart 1921 önerisinde: Sözkonusu edilmemiştir.

Mart 1922 önerisinde: Sözkonusu edilmemiştir.

Lozan Antlaşmasında: Sözkonusu edilmemiştir.

Ancak görüşmeler sırasında İtilâf Devletleri bir adamın uyrukluluğunun saptanması konusunda Türkiye'deki yabancı elçilik ve konsoloslukların verecekleri belgelerin yeter sayılmasını istemişlerdi. Bu öneri, Sevr tasarısının yukarıda sözkonusu edilmiş olan 128 inci maddesinin yeni bir şekli idi. Elbette tarafımızdan kabul edilmemiştir.

6. Adalet işlerinde kapitülasyonlar

Sevrde: İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın temsil edildikleri dört üyeden kurulu bir komisyon kapitülasyonlardan yararlanan öbür devletlerin uzmanlarıyla birlikte yeni bir yöntem düzenleyecek ve Osmanlı Hükümetile danıştıktan sonra bu yöntemi önerebilecek.

Osmanlı Hükümeti bu yöntemi kabul etmeye şimdiden kesin söz verecek.

Mart 1921 önerisinde: Bu komisyonda Türkiye'nin de temsil edilmesini İtilâf Devletleri kabul etmektedir.

Mart 1922 önerisinde: 1921 önerisi gibi.

Lozanda: Kapitülasyon niteliğinde hiçbir şey yoktur. Danışma niteliğinde olmak üzere birkaç yabancı uzmanı beş sene için hizmetimize almayı kabul ettik.

7. Azınlıkların korunması

Sevrde: 1918 ateşkeslerinden sonra yapılan bütün antlaşmalarda bulunan

cut olan ahkâmdan maada Türkiyeye bilhassa zirdeki taahhüdât kabul ettirilmek istenilmiştir:

a) Yerlerini terketmiş olan bilcümle gayrı Türklerin yerlerine iadesi.

Reisleri Cemiyeti Akvamca tayin edilecek olan hakem komisyonları vasıtasıyla bunların hukukunun iadesi ve ezcümle bu komisyonların talebi takdirinde gayrı Türklerin tahrip edilmiş emlakının tamiri zımmında ücretleri hükümetçe tesviye edilecek işçilerin tedariki, tehcir ve buna mümasil işlerde zimethal oldukları mezkûr komisyonlar tarafından iddia olunan bilcümle eşhasın teb'idi ilâ...

b) Türk Hükûmeti, ekalliyetlerin parlâmentoda temsili nisbîsini temin eden bir intihap kanun projesini iki sene zarfında Düveli Müttefikaya arzedecektir.

c) Patrikhanelere ve bunlara mümasil müessesata ait bilcümle imtiyazat takviye ve tezyit edilmekte ve bunların idare eyledikleri mektep, eytamhane ve saire hususunda o ana kadar hükûmetin muhafaza etmiş olduğu nisbî bir muraabe hakkı dahi refedilmektedir.

d) Düveli İtilâfiye, Cemiyeti Akvam Meclisile badelistişare işbu mukarreatın temini icrası için ittihazı lâzımgelen tedabiri tespit edeceklerdir. Türkiye bu hususta bilâhare ittihaz olunacak her tedbiri kabul edeceğini şimdiden taahhüt edecektir.

Mart 921 teklifinde: Ekalliyetlerden bahis yoktur. Bu teklif Sevrde yapılacak tadilâtın bahis olduğu için bundan mezkûr muahedenin ekalliyetlere ait kısmının tadil edilmeyeceği istihraç olunabilir.

Mart 922 teklifinde: Türkiye ve Yunanistandaki ekalliyetler hakkında bir silsilei tedabirin teklif edileceği ve bunların hüsnü tatbikına nezaret etmek için Cemiyeti Akvamca komiserlerin tayin olunacağı mezkûrdur.

Silsilei tedabirin ne olacağı tasrih edilmemiştir.

Lozanda: Misakı Millîmizde kabul etmiş olduğumuz veçhile ve yalnız gayrimüslimlere mahsus olmak üzere Harbi Umumîden sonra aktolunan bilcümle beynelmîlel muahedatta mevcut olan ahkâm.

8. Ahkâmı askeriye

Sevrde:

a) Türkiyenin kuvvayı müsellâhasası şu erkamı tecavüz etmeyecektir.

Maiyeti seniye küt'ası 700 kişi

Jandarma 35,000 kişi

Jandarmayı takviye için ktaatı mahsusa 15,000 kişi

50,700 kişi

Bu muktara erkânıharbiye, mekâtibi askeriye talebesi, depo ktaatına ve hidematı muhtelifeye mensup efrat ve zabitan dahildir:

Ktaatı mahsusanın 15 batarya cebel topu bulunabilecek ve sahra veya ağır topu olmayacaktır.

Memleket, muhtelif menatıka ayrılacak ve her muntkada bir jandarma küt'ası (legion) bulunacaktır.

Jandarmanın topu ve aleti fennîyesi bulunmayacaktır.

Mahsusî ktaat kendi muntkasının haricinde istihdam edilemeyecektir.

Jandarma zabitanı meyanında 1,500 ü geçmemek üzere ecnebî zabitan bulunacaktır. Her muntkadaki ecnebî zabitanı aynı millete mensup olacaktır.

hükümlerden başka Türkiyeye ayrıca aşağıdaki yüklenimler kabul ettirilmek istenilmiştir:

a) Yerlerinden ayrılmış olan ve Türk olmayan herkesin eski yerine gönderilmesi.

Başkanları Milletler Cemiyeti tarafından atanacak olan hakem komisyonları eliyle bunların haklarının geri verilmesi ve bu arada bu komisyonlar isterse Türk olmayanların yıkılmış olan mülklerinin onarılması için ücretleri hükümetimizce ödenmek üzere işçi sağlanması, göçettirme ve buna benzer işlerde parmağı bulunduğu adı geçen komisyonlar tarafından ileri sürülen herkesin sürgün edilmesi v.b....

b) Türk Hükûmeti, azınlıkların parlâmentoda sayılarıyla orantılı olarak bulunmalarını sağlayan bir seçim kanun tasarısını iki sene içerisinde Müttefik Devletlere sunacaktır.

c) Patrikhanelere ve bunlara benzer kurumlara tanınmış olan bütün ayrıcalıklar pekiştirilip çoğaltılmakta ve bunların yönettikleri okul, öksüzler yurdu v.b. konularında o tarihe kadar hükûmetin elinde bulundurduğu kısıtlı bir deneme hakkı bile kaldırılmaktadır.

d) İtilâf Devletleri, Milletler Cemiyeti kuruluna danışarak bu kararların uygulanmasını sağlamak için alınması gereken önlemleri saptayacaktır. Türkiye bu konuda sonradan alınacak her önlemi kabul edeceğine de şimdiden kesin söz verecektir.

Mart 1921 önerisinde: Azınlıklardan sözedilmemektedir. Bu öneri Sevrde yapılacak değişikliklerden sözettiği için bundan sözüedilen anlaşmanın azınlıklarla ilgili bölümünün değiştirilmeyeceği anlamı çıkarılabilir.

Mart 1922 önerisinde: Türkiye ve Yunanistandaki azınlıklarla ilgili bir dizi önlem önerileceği ve bunların uygulanmasını denetlemek için Milletler Cemiyeti tarafından komiserler atanacağı yazılıdır.

Önlemler zincirinin ne olacağı belirtilmemiştir.

Lozanda: Ulusal And'ımızda kabul etmiş olduğumuz gibi ve yalnız Müslüman olmayanlara özgü olmak üzere Dünya Savaşından sonra yapılan bütün uluslararası antlaşmalarda bulunan hükümler.

8. Askerlikle ilgili hükümler

Sevrde:

a) Türkiyenin silâhlı kuvvetleri şu sayıları aşmayacaktır.

Padişahı koruma birliği 700 kişi

Jandarma 35,000 kişi

Jandarmayı desteklemek için özel birlikler 15,000 kişi

50,700 kişi

Harp Akademisi ve Askerî Okullar öğrencileri, depo birliklerinde ve çeşitli işlerde görevli erler ve subaylar bu sayının içindedir.

Özel birliklerin 15 batarya dağ topu bulunabilecek ve sahra veya ağır topu olmayacaktır.

Memleket, çeşitli bölgelere ayrılacak ve her bölgede bir jandarma birliği (legion) bulunacaktır.

Jandarmanın topu ve teknik araçları olmayacaktır.

Özel birlikler kendi bölgeleri dışında kullanılamayacaktır.

Jandarma subayları arasında 1,500 ü geçmemek üzere yabancı subaylar bulunacaktır. Her bölgedeki yabancı subaylar aynı ulustan olacaktır.

Bilâhare tespit edilecek olan işbu menatığın adedi zikredilmemekle beraber bunun Düveli İtilâfiyenin fikrinde lâekal dört olacağı muahedenin bazı ahkâmından ve ezcümle bir legion'un kuvvetinin umum legionlar kuvvetinin rub'unu tecavüz etmeyeceği hakkındaki hükümden istihraç olunabilir. Bu suretle İngiltere, Fransa ve İtalyan zabitanının bulunacağı birer muntaka olacağı gibi ihtimal Yunanistan ve belki de ilerde Ermenistana birer muntaka verilmesi düşünülmüştür.

Kıtaatı mahsusa efradile jandarmalar hep ücretli olup bunlar lâekal on iki sene hizmet edecek ve hizmeti mecburei askerîye kalkacaktır.

Her muntakadi legion'a alınacak efrad ve zabitan o muntaka ahalisinden olacak ve muhtelif anasırın legionda temsil edilmesine imkân dairesinde itina olunacaktır.

Kuvayi bahriyemiz yedi sloop ve altı torpıtoyu tecavüz etmeyecek ve hiçbir tayyare ve kabili sevk balonumuz olmayacaktır.

Düveli İtilâfiyeye mensup askerî, bahrî ve havaî kontrol komisyonlarının memleketimiz dahilinde her türlü murakebede bulunmaya hakları vardır. Bilhassa askerî komisyon;

Türkiyenin istihdam edebileceği, polis, gümrükçü, orman muhafızı ve saire gibi memurînin miktarını tayine,

Fazla kalacak esliba ve cephanemizi tesellüme,

Memleketimizin menatika taksimine, her muntakada bulunacak jandarma ve kıtaatı mahsusa miktarının tayinine, bunların tarzı istihdam ve istimalini murakebeye, ecnebî zabitanın miktar ve nispetini tayine ve hükûmetle müştereken yeni kuvayi müsellâhamızın tanzimine ilâ... memurdur.

Mart 921 teklifinde:

Jandarma miktarı 45,000

Kıtaatı mahsusa 30,000 e iblağ olunmuştur.

Jandarmanın tarzı tevzii, Düveli İtilâfiyeye mensup salıfüzükir kontrol komisyonile hükûmet arasında anlaşarak vaki olacaktır.

Jandarmada zabitan ve küçük zabitan nisbeti tezyit edilecektir. Ecnebî zabitan miktarı azaltılacak ve bunların kıtaata tevzii, kontrol komisyonu ve hükûmet arasında bilitilâf kararlaştırılacaktır. (Bunda ihtimal her muntakada aynı milleden mensup ecnebî zabitan bulunmayacağı kastedilmiştir.)

Mart 922 teklifinde:

Ücretle müstahdem asker usulünün ipkası

Jandarmanın 45,000

Kıtaatı mahsusanın 40,000 e iblağı.

Jandarmada ecnebî zabitanının istihdamı Türkiyeye tavsiye edilmekle beraber bu cihet şart olarak dermeyan edilmemektedir.

Lozanda: *Trakya ve Boğazlarda gayriaskerî hale ifrağ olunan menatika ait tahdidattan maada hiçbir kayıt yoktur. Hatta Boğaziçinin iki tarafındaki gayriaskerî muntakada 12,000 asker bulundurabilmek hakkını muhafaza etmişizdir.*

Bu menatik için bile hiçbir kontrol kabul edilmemiştir.

Sonradan saptanacak olan bu bölgelerin sayısı belirtilmemekle birlikte bunun İtilâf Devletlerinin düşüncesine göre en az dört olacağı anlaşmanın kimi hükümlerinde ve bu arada bir legion'un kuvvetinin bütün legionlar kuvvetinin dörtte birini aşmayacağı yolundaki hükümden çıkarılabilir. Böylece İngiltere, Fransa ve İtalyan subaylarının bulunacağı birer bölge olacağı gibi belki Yunanistana ve belki de ilerde Ermenistana birer bölge verilmesi düşünülmüştür.

Özel birlikler erleriyle jandarmalar hep paralı olup bunlar en az on iki sene askerlik görevi yapacak ve zorunlu askerlik ödevi kalkacaktır.

Her bölgedeki legion'a alınacak erler ve subaylar o bölge halkından olacak ve legion'da her unsurdan adam bulundurulmasına elden gelebildiğince önem verilecektir.

Deniz kuvvetlerimiz yedi tane sloop* ve altı torpıtoyu aşmayacak ve hiçbir uçak ve güdümlü balonumuz olmayacaktır.

İtilâf Devletlerinin kara, deniz ve hava kontrol komisyonlarının memleketimizde her türlü denetleme yapmaya hakları vardır. Kara komisyonu özellikle;

Türkiyenin kullanabileceği, polis, gümrükçü, orman bekçisi v.b. gibi görevlilerin sayısını belirlemek,

Arta kalacak silâhlarımızı almak,

Memleketimizi bölgelere bölmek, her bölgede bulunacak jandarma ve özel birlikler sayısını belirlemek, bunların görevlendirilme ve kullanılma biçimini denetlemek, yabancı subayların sayı ve oranını belirtmek ve hükûmetle birlikte yeni silâhlı kuvvetlerimizi düzenlemek v.b....görevli olacaktır.

Mart 1921 önerisinde:

Jandarma sayısı 45,000'e,

Özel birliklerin asker sayısı 30,000'e yükseltilmiştir.

Jandarma dağıtımı, İtilâf Devletlerinin yukarıda belirtilen kontrol komisyonuyla hükûmet arasında anlaşarak yapılacaktır.

Jandarma subay ve ast subaylarının oranı yükseltilecektir. Yabancı subay sayısı azaltılacak ve bunların bölgelere dağıtımı, kontrol komisyonu ve hükûmet arasında anlaşmayla kararlaştırılacaktır. (Bununla belki de her bölgede bulunacak yabancı subayların aynı ulustan olmayacağı anlatılmak istenmiştir.)

Mart 1922 önerisinde:

Paralı asker kullanma yöntemleri olduğu gibi bırakılmış

Jandarma 45,000'e

Özel birliklerde bulunabilecek asker sayısı 40,000'e

yükseltilmiştir.

Jandarmada yabancı subay kullanılması Türkiyeye önerilmekle birlikte, bu koşul olarak ileri sürülmeyecektir.

Lozanda: Trakya ve Boğazlarda askerden arındırılmış bölgelerle ilgili kısıtlamalardan başka hiçbir bağlayıcı şey yoktur. Dahası Boğaziçinin iki yanındaki askerlerden arındırılmış bölgede, 12,000 asker bulundurabilmek hakkını korumuşuzdur.

Bu bölgeler için bile hiçbir denetleme kabul edilmemiştir.

* Küçük tonajda bir tür savaş gemisi (B.Y.)

Sevr projesinde: Türkiye, harp esnasında kavaidi harbiyeye muhalif surette hareket etmiş veya Türkiye dahilinde mezalim icra etmiş ve tehcir ve saire gibi hususata karışmış olan eşhası talepleri üzerine Düveli Müttetikaya (Yunanistan dahil) ve Türkiyeden arazi almış olan devletlere (Ermenistan ve saire) teslim edecektir. Eşhası mezkûre kendilerini talep eden devletin divanı harbi tarafından muhakeme ve tecziye edileceklerdir.

Mart 921 teklifinde: Düveli İtilâfiye teklifatında bundan bahis yoktur. Ancak Bekir Sami Beyin İngilizlerle imza etmiş olduğu mübadele mukavelesinde elimizdeki bütün İngilizleri tahliye ederek bir kısım Türkleri mücrim addile İngilizler elinde bırakmaya muvafakat etmiş olması Sevr projesinde mevcut olan ahkâmı salifenin daha muhaffef bir şeklinden başka bir şey değildir.

Mart 922 de: Bu meseleden bahis yoktur.

Lozanda: Bahis yoktur.

10. Ahkâmı maliye

Sevrde: Düveli İtilâfiye Türkiyeye muavenet zımmında İngiliz, Fransız ve İtalyan murahhaslarından mürekkep bir maliye komisyonu teşkil edecekler ve bu komisyonda istişarî mahiyette bir Türk komiseri bulunacaktır.

İşbu komisyonun vezaif ve salâhiyeti berveçhiati olacaktır:

a) Türkiyenin varidatını idame ve tezyid için her türlü tedabir itihaz edebilecektir.

b) Türk Meclisi Meb'usanına takdim edilecek olan bütçe evvelen maliye komisyonuna arz ve onun kabul ettiği şekilde Meclise sevkolunacaktır. Meclisin yapacağı tadilât ancak komisyonca tasvip edilirse kabili icradır.

c) Komisyon doğrudan doğruya kendisine tâbi olacak ve azaları kendi muvafakatile tayin edilecek olan Türk maliye heyeti teftişiyesi vasıtasile bütçenin ve malî kavanin ve nizamattın tatbikatını murakebe edecektir.

d) Düyunu Umumîye ve Osmanlı Bankasile anlaşarak Türkiyenin usulü meskukâtını tanzim ve islah edecektir.

e) Düyunu Umumîyeye tahsis olunan varidat müstesna olmak üzere Türkiyenin bilcümle varidatı işbu maliye komisyonunun emrine verilecektir. komisyon bunlarla;

Evvelen:

Kendisine ve Türkiyede kalacak olan Düveli İtilâfiye işgal kuvvetlerine ait masarifi tediye ettikten sonra 30 Teşrinievvel 1918 tarihindenberi Düveli İtilâfiye ordularının gerek bugünkü Türkiyede gerek Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif aksamındaki masarifini tediye eyliyecektir.

Saniyen:

Türkiye, dolayisile, zarardide olan bilcümle Düveli Müttetika tebaasının zarar ve ziyanını tazmin edecektir.

Türkiyenin ihtiyacatı bundan sonra derpiş edilecektir.

f) Hükümetçe verilecek herbir imtiyaz için maliye komisyonunun muvafakati şarttır.

Sevr tasarısında: Türkiye, savaş sırasında savaş kurallarına aykırı davranışlarda bulunmuş ya da Türkiye içinde kıyımlar yapmış ve zorla göç ettirme v.b. işlere karışmış olan kişileri, istemeleri üzerine Müttetik Devletlere (bu arada Yunanistana) ve Türkiyeden toprak almış olan devletlere (Ermenistan v.b.) teslim edecektir. Bu kimseler kendilerini istemiş olan devletin askerî mahkemeleri tarafından yargılanacak ve cezalandırılacaktır.

Mart 1921 önerisinde: İtilâf Devletlerinin önerisinde bundan sözedilmemiştir.

Ancak Bekir Sami Beyin İngilizlerle imza etmiş olduğu azınlıklar ve yabancılarla ilgili değiştirim antlaşmasında elimizdeki bütün İngilizleri serbest bırakarak bir kısım Türkleri suçlu sayarak İngilizlerin elinde bırakmayı kabul etmiş olması Sevr tasarısında bulunan eski hükümlerin daha yumuşatılmasından başka bir şey değildir.

Mart 1922 de: Bu konudan sözedilmemiştir.

Lozanda: Sözedilmemiştir.

10. Maliye ile ilgili hükümler

Sevrde: İtilâf Devletleri Türkiyeye yardım için İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerinden oluşan maliye komisyonu kuracaklar ve bu komisyonda danışman niteliğinde bir Türk komiseri bulunacaktır.

Bu komisyonun görev ve yetkileri şöyle olacaktır:

a) Türkiyenin gelirlerini korumak ve artırmak için her türlü önlemleri alabilecektir.

b) Türk Meb'uslar Meclisine sunulacak olan bütçe önceden maliye komisyonuna sunulacak ve kabul ettiği biçimde Meclise gönderilecektir. Meclisin yapacağı değişiklikler ancak komisyonca onanırsa uygulanabilecektir.

c) Komisyon, doğrudan doğruya kendisine bağlı ve üyeleri kendi oluru ile atanacak olan Türk maliye teftiş kurulu tarafından bütçenin ve malî kanun ve tüzüklerin uygulanmasını denetleyecektir.

d) Kamu Borçları Yönetimi ve Osmanlı Bankasile anlaşarak Türkiyenin para basma sistemi düzenleyip iyileştirilecektir.

e) Kamu Borçlarına ayrılan gelirler dışında Türkiyenin tüm gelirleri, bu maliye komisyonunun emrine verilecektir. Komisyon bunlarla;

İlkin:

Kendisine ve Türkiyede kalacak olan İtilâf Devletleri işgal kuvvetleriyle ilgili giderleri ödedikten sonra 30 Ekim 1918 tarihinden bu yana İtilâf Devletleri ordularının hem bugünkü Türkiyede hem Osmanlı İmparatorluğunun değişik bölümlerindeki giderlerini ödeyecektir.

İkinci olarak:

Türkiye yüzünden zarar görmüş olan bütün İtilâf Devletleri uyruklularının kayıplarını Türkiye ödeyecektir.

Türkiyenin gereksinimleri bundan sonra düşünülecektir.

f) Hükümetçe verilecek her ayrıcalık teker teker maliye komisyonunun onamasına bağlı olacaktır.

g) Komisyonun tasvibile eylem cari olan Düyunu Umumiye tarafından bazı varidatın doğrudan doğruya cibayeti usulü mümkün olduğu kadar geniş bir surette tevsi edilecek ve bütün Türkiyeye teşmil olunacaktır.

Gümrükler, maliye komisyonu tarafından azil ve nasbolunan ve kendisine karşı mes'ul bulunacak olan bir müdiri umumînin idaresinde bulunacaktır ilâ...

Mart 921 teklifinde: Salifüz-zikir maliye komisyonu Türk maliye nâzırının riyaseti fahriyesi tahtında bulunacaktır. Komisyonda bir Türk murahhas bulunacak ve bunun Türk maliyesine ait mesailde reyî olacaktır. Müttefiklerin menafîi maliyesine müteallik mesailde ise Türk murahhasının salâhiyeti ancak istişarî mahiyette olacaktır.

Türk Parlamentosu, Türk maliye nâzırile maliye komisyonu tarafından müştereken ihzar edilecek olan bütçede tadilât yapmak salâhiyetini haiz bulunacaktır. Fakat bu tadilât bütçenin tevazününü bozacak şekilde ise bütçe berayî tasdik tekrar maliye komisyonuna gönderilecektir.

Türk Hükûmeti imtiyazat vermek hakkını tekrar ihraz edecektir. Ancak, Türk maliye nâzırî bu baptaki kontratların Türk hazinesi menfaatine muvafık olup olmadığını maliye komisyonile birlikte tetkik edecek ve bu bapta müştereken bir karar itihaz edilecektir.

Mart 922 teklifinde: Maliye komisyonu teşkilinden sarfınazar edilmektedir. Fakat Düveli Müttefikaya olan harpten evvelki düyunun ve makul bir tazminatın tediyesi zımmında lâzım olan kontrolün Türk hakimiyeti prensibile telifine çalışılacaktır.

Harpten evvelki düyunu umumiye komisyonu ipka olunacak ve balâda mezkûr iş için Düveli İtilâfiyece bir tasfiye komisyonu tesis olunacaktır.

Lozanda: Bu gibi kuyudatın kâffesi bertaraf edilmiştir.

11. Ahkâmı iktisadiye

Sevrde: Kapitülasyonlardan istifade hakkı harpten evvel bunlardan istifade eden Düveli Müttefika tebaasına iade edilecek ve bunlardan evvelce istifade etmeyen Düveli Müttefika (Yunanistan ve Ermenistan ve saire) tebaasına da yeniden verilecektir.

(Bu hukuk meyanında birçok vergiden muafiyetin bulunduğu ve tabiiyet bahsinde görüldüğü veçhile her Türk tebaasının Düveli Müttefikadan birinin tabiiyetine girmesine mümanaat etmek hakkının bizden nez'edildiği nazarı dikkate alınırsa bu hükmün şümulu daha ziyade tezahür eder.)

Gümrük tarifeleri için 1907 tarifesi (% 8) iadeten tesis edilmektedir.

Türkiye Düveli Müttefikaya mensup sefaine lâekal Türk sefainine verdiği hukuku tanıyacaktır.

Ecnebî postaları iadeten tesis olunacaktır.

Mart 921 teklifinde: Yalnız ecnebî postalarının bazı şerait tahtında ilgasının dergiş edilebileceği söylenilmekte, binaenaleyh ahkâmı saire ipka edilmektedir.

Mart 922 teklifinde: İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Türkiyenin murahhaslarından ve kapitülasyonlardan istifade eden diğer devletlerin mütehasıslarından mürekkep bir komisyon sulhun mer'iyete duhulünü müteakıp geçecek üç ay zarfında İstanbulda içtima edip kapitüler usulün tadili zımmında tekliyat hazırlayacaktır.

g) Kamu Borçları Yönetimi tarafından kimi vergilerin doğrudan doğruya alınmasına ilişkin bugünkü sistem komisyonun onayıyla olabildiğince genişletilecek ve bütün Türkiyede uygulanacak şekilde yaygınlaştırılacaktır.

Gümrükler, maliye komisyonu tarafından atanıp işten çıkarılabilecek ve kendisine karşı sorumlu bulunacak olan bir genel müdürün yönetiminde bulunacaktır v.b.

Mart 1921 önerisinde: Yukarıda adı geçen komisyonda Türk Maliye Bakanı onursal başkan olacaktır. Komisyonda bir Türk delege bulunacak ve bunun Türk maliyesiyle ilgili konularda oyu olacaktır. İtilâf Devletlerinin parasal çıkarlarıyla ilgili konularda ise Türk delegenin yetkisi sadece danışma niteliğinde olacaktır.

Türk Parlamentosu, Türk Maliye Bakanıyla maliye komisyonu tarafından birlikte hazırlanacak olan bütçede değişiklik yapabilecektir. Ama bu değişiklikler bütçedeki kalemleri aşacak biçimde ise bütçe onanmak üzere yeniden maliye komisyonuna gönderilecektir.

Türk Hükûmeti ayrıcalıklar vermek hakkına yeniden sahip olacaktır. Ancak, Türk Maliye Bakanı, bu konudaki anlaşmaların Türk hazinesinin çıkarına uygun olup olmadığını maliye komisyonile birlikte inceleyecek ve bu konuda birlikte bir karar alınacaktır.

Mart 1922 önerisinde: Maliye komisyonu kurmaktan vazgeçilmektedir. Ama İtilâf Devletlerine olan harpten önceki borçların ve ölçülü bir tazminatın ödenmesi için gereken denetimin Türk egemenliği ilkesiyle bağdaştırılmasına çalışılacaktır.

Savaştan önceki kamu borçları komisyonu olduğu gibi kalacak ve yukarıda yazılı iş için İtilâf Devletleri tarafından hesap temizleme komisyonu kurulacaktır.

Lozanda: Bu gibi bağlayıcı hükümlerin hepsi kaldırılmıştır.

11. Ekonomi ile ilgili hükümler

Sevrde: Kapitülasyonlardan yararlanma hakkı savaştan önce bunlardan yararlanan İtilâf Devletleri uyruklarına geri verilecek ve bunlardan önceden yararlanmayan İtilâf Devletleri (Yunanistan ve Ermenistan v.b.) uyruklarına da yeniden verilecektir.

(Bu haklar arasında birçok vergiden bağımsızlık bulunduğu ve uyrukluk konusunda görüldüğü gibi her Türk uyruklunun İtilâf Devletlerinden birinin uyrukluğuna girmesine engel olma hakkının bizden alındığı dikkate alınırsa bu hükmün kapsamı daha iyi anlaşılır.)

Gümrük tarifeleri için 1907 tarifesi (% 8) yeniden yürürlüğe konulmaktadır.

Türkiye, İtilâf Devletleri gemilerine enaz Türk gemileri kadar haklar tanıyacaktır.

Yabancı postaları yeniden kurulacaktır.

Mart 1921 önerisinde: Yalnız yabancı postaların birtakım koşullar altında kaldırılmasının düşünüleceği söylenilmekte olduğuna göre öbür hükümler olduğu gibi bırakılmaktadır.

Mart 1922 önerisinde: İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Türkiyenin delegelerinden ve kapitülasyonlardan yararlanan öbür devletlerin uzmanlarından kurulu bir komisyon barışın yürürlüğe girdiği tarihi izleyen üç ay içinde İstanbulda toplanıp kapitülasyon sisteminin değiştirilmesi için öneriler hazırlayacaktır.

Malî hususatta bu teklifat tabii ecnebîyenin Türklerle müszavi vergi vermesini temin edecektir. Keza bu teklifat gümrük resminde lüzum görülecek ta-dilâtı icraya matuf olacaktır.

Lozanda: Kapitülasyonların her nev'i tamamile ve ebediyen lâğvolunmuş-tur.

12. Boğazlar komisyonu

Sevrde: Kendine mahsus bayrağı, bütçesi ve zabıtası bulunacak olan işbu komisyon gemilerin Boğazlardan müruru, fenerler, kılavuzluk ilâ... ile iştilal edecek ve evvelce meclisi âlii sıhhînün ifa eylediği vezaif ile tahlisiye hidematı badema komisyonun nezareti altında ve onun talimatı dahilinde ifa kılınacak ve komisyon Boğazların serbestisini tehlikede addedince Düveli İtilâfiyeye mü-racaat edebilecektir.

Komisyonunda Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Rusyanın mu-rahhasları iki reye malik bulunacaklardır.

Amerika arzu eylediği andan ve Rusya Cemiyeti Akvama dahil olduğu takdirde ve o andan itibaren komisyona iştirak edebileceklerdir.

Komisyon azaları muafiyeti diplomatikiyeden istifade edeceklerdir. Komisyona münavebe ile ve ikişer sene müddetle iki reye malik devletlerin mu-rahhasları riyaset edecektir.

Mart 922 teklifinde: Keza Türk murahhası komisyona riyaset edecektir. Boğazlarla alâkadar bilcümle devletler komisyonunda temsil edileceklerdir.

Lozanda: Komisyonun riyaseti bize verilmiştir.

Komisyonun vazifesi sefainin Boğazlardan müruru keyfiyetinin Boğazlar mukavelesi ahkâmına muvafık olmasına itinadan ibarettir. Komisyon her sene Cemiyeti Akvama rapor verecektir.

Keza mezkûr muahede ile İstanbuldaki beynelmilel sıhhîye meclisi lâğvo-lunarak sıhhîye umuru Türkiye Hükûmetine terkedilmiştir.

Muhterem Efendiler, Lozan Sulh Muahedenamesinin ihtiva ettiği esa-satı, diğer sulh teklifleriyle daha fazla mukayeseye mahal olmadığı fikrinde-yim. Bu muahedename, Türk milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sevr Muahedenamesiyle ikmal edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastin in-hidamını ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte emsali names-buk bir siyasi zafer eseridir!

*
* *

Efendiler, Lozan sulh müzakeratı esnasında, tekevvin eden ve sulh akto-lunduktan sonra, ifade ve işaa edilen, bir meseleyi, burada, mevzuubahs ederek efkârı umumiyeyi tenvir etmek isterim, ifade ve işaa olunan mesele, Heyeti Mu-rahhasa Reisi İsmet paşa ile, Heyeti Vekile Reisi Rauf Bey arasında tahaddüs eden ihtilâftır.

Bu ihtilâfı, ait olduğu vesaiiki tetkik ederek esaslı ve ciddî esbaba istinat et-tirmek müşküldür. Buna nazaran, ihtilâfı, daha ziyade ruhî ve hissî sebepler tahtında mütalea etmek lâzım olduğu fikrindeyim.

Maliye ile ilgili konularda bu öneri ile yabancı uyrukluların Türklerle eşit vergi vermesi sağlanacaktır. Ayrıca bu öneriler gümrük resminde gerekli gö-rülecek değişiklikleri yapmaya yönelik olacaktır.

Lozanda: Kapitülasyonların her türü bütünüyle ve sonsuza dek kaldırıl-mıştır.

12. Boğazlar komüsyonu

Sevrde: Kendine özgü bayrağı, bütçesi ve kolluk kuvvetleri olan bu ko-müsyon gemilerin Boğazlardan geçmesi, fenerler, kılavuzluk v.b... gibi işlerle uğraşacak ve daha önce yüksek Sağlık Kurulunun yaptığı görevlerle kurtarma işleri artık komüsyonun gözetimi altında ve onun direktiflerine göre yürütü-lecek ve komüsyon Boğazların özgürlüğünü tehlikede görürse İtilâf Devletle-rine başvurabilecektir.

Komüsyonda Amerika, İngiltere Fransa, İtalya, Japonya ve Rusyanın de-legelerinin ikişer oyu olacaktır.

Amerika istediği zaman ve Rusya Birleşmiş Milletlere girerse o zaman komüsyona katılabileceklerdir.

Komüsyon üyeleri diplomatik bağışıklıktan yararlanacaklardır. Komüs-yona dönüşümlü olarak ve ikişer sene süreyle iki oyu olan devletlerin delege-leri başkanlık yapacaktır.

Mart 1921 önerisinde: Türk delegesinin de iki oyu olacak ve Boğazlar Komüsyonuna başkanlık edecektir.

Mart 1922 önerisinde: Yine Türk delegesi komüsyona başkanlık edecek-tir. Boğazlarla ilgili bütün devletler komüsyonda temsil edileceklerdir.

Lozanda: Komüsyonun başkanlığı bize verilmiştir. Komüsyonun görevi gemilerin Boğazlardan geçişinin Boğazlar Anlaşması hükümlerine uygun ol-masını sağlamaktan ibarettir. Komüsyon her sene Milletler Cemiyetine rapor verecektir.

Yine bu antlaşma ile İstanbuldaki uluslararası sağlık kurulu kaldırılmış, sağlık işleri Türkiye Hükûmetine bırakılmıştır.

Muhterem Efendiler, Lozan Barış Antlaşmasındaki ana hükümleri, öbür barış önerileriyle daha çok karşılaştırmanın yersiz olacağını düşünmekteyim. Bu antlaşma, Türk milletine karşı, yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Ant-laşmasıyla tamamlandığı sanılmış büyük bir suikastin yıkılışını bildirir bir bel-gedir. Osmanlı dönemi tarihinde eşi görülmemiş bir politik zafer yapıtıdır.

*
* *

Efendiler, Lozan barış görüşmeleri sırasında, oluşan ve barış yapıldıktan sonra, dile getirilip yayılan sorunu, burada, sözkonusu yaparak kamu oyunu aydınlatmak isterim. Dile getirilip yayılan sorun, Delege Kurul Başkanı İsmet Paşa ile Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey arasında çıkan anlaşmazlıktır.

Bu anlaşmazlığı, ilgili belgeleri inceleyerek köklü ve sağlam nedenlere bağlamak güçtür. Bu bakımdan, anlaşmazlığı, daha çok tinsel ve duygusal ne-denleriyle incelemek gerektiğini düşünmekteyim.

Muhtelif münasebetlerle, beyan etmişim ki, Lozan Konferansı mevzuubahs olduğu zaman, Heyeti Murahhasa Riyasetinin Rauf Bey tarafından ifası temayülü vardı. Filhakika, Rauf Bey, Heyeti Murahhasa Reisi olmak istiyordu, İsmet Paşanın, askerî müşavir olarak, kendisile beraber gönderilmesini de benden rica etmişti. Ben, Rauf Bey'e; İsmet Paşadan istifade etmek, onun, ancak, reis olarak gönderilmesi mümkün olacağı cevabını verdim. Sonra malûm olduğu veçhile, Rauf Beyi göndermedik. İsmet Paşa ordunun başından alındı. Hariciye Vekâletine intihap ve Heyeti Murahhasa Riyasetine tayin olundu.

Lozan Konferansının birinci devrini müteakıp, İsmet Paşanın, duçar olduğu tarizleri, tenkitleri izah etmişim. Buna rağmen, ikinci defa Lozana gönderilen, yine İsmet Paşa oldu. İsmet Paşa, Lozan müzakeratını büyük bir kiyasetle idare ediyordu. Müzakerat safahatını, muntazaman Heyeti Vekileye bildiriyordu. Bazı mühim mesailde, Heyeti Vekilenin rey ve mütaleasını soruyor veya talimat talep ediyordu. Halli lâzımgelen mesail, mühim, mücadele ciddî ve üzücü idi. Rauf Beyde, İsmet Paşanın, müzakeratı tarzı idaresini beğenmemelik hissi hâsıl olmuştu. Bu hissini, Heyeti Vekiledeki rüfekasına da telkin arzusuna düşmüştü. Heyeti Vekilede, İsmet Paşanın raporları okundukça, zaman zaman, İsmet Paşa, bu işi başaramıyacak denmeye başlanmış.. hatta, bir aralık, İsmet Paşayı geriye çağırarak teklifi ortaya atılmış.. Rauf Bey, derhal bu teklifi, reye vazetmeye kalkışmış.. Müdafaai Millîye Vekili olarak Heyeti Vekileye dahil bulunan Kâzım Paşanın itirazı üzerine sarfınazar edilmiş..

Diğer tarafta, İsmet Paşada da, Heyeti Vekile Reisi Rauf Bey'e karşı, ademi emniyet hissi başlamış.. Rauf Beyin imzasile aldığı noktai nazarlardan, Rauf Beyin, beni haberdar etmeksizin talimat vermekte olduğu endişesine düşmüş..

Nihayet, İsmet Paşa, müzakeratın ciddî ve nazik safhalara girdiğinden bahsederek, benim, bizzat vaziyeti takip etmemi yazdı.

Gerçi, ben, İsmet Paşanın raporlarından ve Heyeti Vekile kararlarından haberdar ediliyordum. Fakat, Rauf Beyin mukarreratı tebliğ eden yazılarının tarzını kontrol etmiyordum. İsmet Paşanın, nazarı dikkatimi celbetmesi üzerine, Lozan müzakeratını, Heyeti Vekilede bizzat takip etmeye ve bazan Heyeti Vekile kararlarını bizzat kaleme almaya lüzum gördüm.

Mevzuubahs ettiğimiz mesele hakkında, sarih ve kat'î bir fikir verebilmek için İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında muhtelif meselelere ait olmak üzere cereyan eden muhaberattan, yalnız bir iki meseleye ait bazı muhaberatı muvacehenizde tetkik edeceğim.

Yunan tamirat meselesinden dolayı, Yunanistan gergin bir vaziyet aldı. İsmet Paşa ile Venizelos arasında bu meseleye dair olan müzakere ve münakaşa inkıta etti.

İtilâf Devletleri murahhasları, İsmet Paşaya; Karaağacın bize terki ve tarafımızdan tamirattan feragat etmek suretile, Yunan tamiratı meselesinin halli teklifinde bulunurlar. İsmet Paşa, Karaağacın, talep ettiğimiz muhik tamirata bir muadelet teşkil edemeyeceğini ve diğer taraftan müttefiklerle aramızda bulunan ve daha evvel halledilmiş olan tamirat meselesinin bu konferansta teyid ve tesbit edilmediğini, her iki meseleyi hükûmete iblağ mecburiyetinde olduğunu beyan ve ifade eder. İsmet Paşa, bu vaziyeti 19 Mayıs 1339 tarihli şifresile, İcra Vekil-

Birkaç kere yeri gelmiş de, bildirmişim ki, Lozan Konferansı sözkonusu olduğu zaman, Delege Kurul Başkanlığını Rauf Beyin yapmasını isteyenler vardı. Gerçekte, Rauf Bey, Delege Kurul Başkanı olmak istiyordu. İsmet Paşanın, askerlik danışmanı olarak, kendisile birlikte gönderilmesini de benden rica etmişti. Ben, Rauf Bey'e; İsmet Paşadan ancak onu başkan olarak göndermekle yararlanılabileceği yanıtını verdim. Sonra bilindiği gibi, Rauf Beyi göndermedik. İsmet Paşa ordunun başından alındı. Dışişleri Bakanı seçildi ve Delege Kurul Başkanlığına atandı.

Lozan Konferansının birinci döneminden sonra, İsmet Paşanın, uğradığı sataşmaları, eleştirileri anlatmışım. Böyle olmakla birlikte, ikinci defa Lozana gönderilen, yine İsmet Paşa oldu. İsmet Paşa, Lozan görüşmelerini büyük bir anlayış ve kavrayışla yürütüyordu. Görüşmelerde olup bitenleri, düzenli olarak Bakanlar Kuruluna bildiriyordu. Kimi önemli konularda, Bakanlar Kurulunun ne düşündüğünü soruyor ya da direktif verilmesini istiyordu. Çözümlemesi gereken sorunlar, önemli, tartışmalar sert ve üzücü idi. Rauf Beyde, İsmet Paşanın, görüşmeleri yürütüşünü beğenmezlik duygusu uyanmıştı. Bu duygusunu, Bakanlar Kurulundaki arkadaşlarına aşlamak isteğine kapılmıştı. Bakanlar kurulunda, İsmet Paşanın raporları okundukça, zaman zaman İsmet Paşa bu işi başaramıyacak demeye başlanmış dahası, bir aralık, İsmet Paşayı geriye çağırarak önerisi ortaya atılmış.. Rauf Bey, derhal bu öneriyi, hemen oylamaya kalkışmış. Millî Savunma Bakanı olarak Bakanlar Kurulunda bulunan Kâzım Paşanın karşı çıkmasıyla vazgeçilmiş..

Öbür yanda, İsmet Paşada da, Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey'e karşı, güvensizlik duygusu uyanmış.. Rauf Beyin imzasile bildirilen görüşlerden, Rauf Beyin, bana bilgi vermeden direktif vermekte olduğu kaygısına düşmüş..

Sonunda, İsmet Paşa, görüşmelerin güç ve tehlikeli evrelere girdiğinden, sözederek, benim, durumu yakından izlememi yazdı. Gerçi, bana, İsmet Paşanın raporlarından ve Bakanlar Kurulu kararlarıyla ilgili bilgi veriliyordu. Ama, Rauf Beyin kararları bildiren yazılarının ne biçimde yazıldığını kontrol etmiyordum. İsmet Paşanın, dikkatimi çekmesi üzerine, Lozan görüşmelerini, Bakanlar Kuruluna katılarak kendim izlemeyi ve kimi zaman Bakanlar Kurulu kararlarını kendim yazmayı gerekli buldum.

Sözkonusu ettiğimiz sorun üzerine, açık ve kesin bir fikir verebilmek için İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında değişik sorunlarla ilgili olmak üzere yapılan yazışmalardan, yalnız bir, iki sorunla ilgili kimi yazışmaları önünüzde inceleyeceğim.

Yunan savaş onarımlarından dolayı, Yunanistan gergin bir tutum aldı. İsmet Paşa ile Venizelos arasında bu sorunla ilgili görüşme ve tartışma kesildi.

İtilâf Devletleri, İsmet Paşaya; Karaağacın bize bırakılmasını ve bizim de onarım isteğinden vazgeçerek Yunan onarımları sorununun çözümlenmesini önerirler. İsmet Paşa, Karaağacın, haklı olarak istediğimiz onarımlara bir karşılık olamayacağını ve bir yandan da İtilâf Devletleriyle aramızda bulunan ve daha önce çözümlenmiş olan onarımlar sorununun bu konferansta yeniden görüşülüp saptanmadığını, her iki sorunu hükûmete bildirmek zorunda olduğunu bildirir. İsmet Paşa, bu durumu 19 Mayıs 1923 tarihli şifreli telgrafıyla, Bakanlar Kurulu

İsmet Paşada, Heyeti Vekile Reisi Rauf Bey'e karşı ademi emniyet hissi başlamıştı

Yunan tamiratı meselesinden dolayı İsmet Paşa ile Heyeti Vekile arasında hâsıl olan noktai nazar farkı ve gerginlik

İsmet Paşada, Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey'e karşı güvensizlik duygusu uyanmıştı

Yunan onarımları işinden dolayı İsmet Paşa ile Bakanlar Kurulu arasında doğan görüş ayrılığı ve gerginlik

leri Heyeti Riyasetine bildiriyor ve "hükûmetin kararının acilen iş'arını istirham eylerim." diyor.

İsmet Paşa, bu iş'arına, üç gün geçtiği halde cevap almaz.. 22 Mayıs 1339 tarihinde, İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine, müstacel işaretile şu şifreyi de çeker:

"Yunan tamiratına mukabil, Türkiyeye Karaağaç ve civarının terki hakkında, Müttetikler tarafından vaki olan teklif hakkında hükûmetin noktai nazarının iş'arını 19 Mayıs 1339 tarih ve 117 numaralı telgrafname ile istirham etmiştim. Emri devletlerinin tacili müsterhamdır."

Rauf Bey, İsmet Paşanın iki telgrafına, 23 Mayıs 1339 tarihinde cevap veriyor.

Cevabın birinci maddesi şudur: "Karaağaca mukabil tamirat bedelinden sarfinazar edemeyiz."

Cevabın üçüncü maddesinde, bazı mütalealardan sonra, "Yunanlıların bunu veremeyeceklerini, Müttetiklerin söylemesi şayanı istiğraptır ve kabul edilemez." deniliyor.

Cevabın beşinci maddesinde, yine bazı mütaleattan sonra, şu noktai nazar dermeyan ediliyor: "Bu meselenin Müttetiklerle sulha mâni olmaması için, bizi Yunanlılarla halde serbest bırakarak kendileri sulhu akteylemeleri sıkki müreccah görülmüştür."

İsmet Paşa, 24 Mayıs 1339 tarihinde Rauf Beye yazdığı müteakıp dört raporunda, şu malûmat ve mütaleatı dermeyan ediyor: "Madde 1 - Bugün General Pelle geldi. Yunan heyetinin iki gün sonra, yani Cumartesi günü tamirat meselesini resmen mevzuubahs etmeyi teklif ettiğini ve o zamana kadar tarafımızdan cevap verilmezse Cumartesi günü Konferanstan çekileceklerini tebliğ ettiklerini bildirdi. Ben, tamirat hakkında henüz cevabınızı almamış idim. Hükûmetimden cevap gelmedikçe yapılacak bir şey olmadığını ve bu tebligattan müteessir olmadığımı söylemekle iktifa ettim."

"Vaziyetin son devreye geldiği kanaatindeyim. Tereşşuhatı umumiye ve gazete havadisleri umumiyetle bedbinanedir." Madde 2 - Muhtelif mesail üzerine Riyaseti Celilelerinin cevaplarını aldım. Şayanı dikkattir ki tamirat işinde Ankaranın ret cevabı verdiği daha evvel burada şayi olmuştur. Bizim mehafilden tereşşuh ihtimali yoktur. Çünkü teklifi ve cevabı henüz kimse bilmiyor..."

İsmet Paşa, Yunan tamirat meselesi hakkındaki kanaatini şu suretle bildiriyor: "Karaağacı ve civarını ihtiva eden teklifi kabul ile Yunan tamirat meselesinin tasfiyesi bizzarure muvafıktır. Yunanlılara para tediye ettirmek Müttetiklerce gayrikabil denildiği gibi bütün Müttetikler aradan çekildiği halde muhtemel muharebeyi kazandıktan sonra dahi para almak için vesaiti teydiye olmadığından, tediye esasında ısrar, çıkmaz bir yoldur ve her memlekette müstettir ve mücerreptir ilâ..."

İsmet Paşa, bu noktai nazarını pek makul ve durbinane mütaleatla tavzih ettikten sonra, "Konferansın vaziyeti hazırasına göre iktisadî, ticarî ve ikamete müteallik mevât ve bilcümle mevaddı saire ekseriyeti mutlaka ile iyi bir surette hallolunmuştur ve olunmaktadır..."

"Tahliye henüz tesbit olunmadı. Fakat, arzumuz veçhile tespit olunmak memuldür ve zaten esastır." diyor ve sair meselelerin vâsil olduğu ve olabileceği

Başkanlığına bildiriyor ve "hükûmetin kararının ivedilikle bildirilmesini saygıyla dilerim." diyor.

İsmet Paşa bu yazısına, üç gün geçtiği halde karşılık alamaz.. 22 Mayıs 1923 tarihinde, Bakanlar Kurulu Başkanlığına, ivedi olarak şu şifreli telgrafi da çeker:

"Yunan onarımlarına karşılık, Türkiyeye Karaağaç ve yöresinin bırakılması ile ilgili olarak, İtilâf Devletlerince yapılan öneri ile ilgili hükûmet görüşünün bildirilmesini 19 Mayıs 1923 tarih ve 117 sayılı telgrafla dilemiştim. Yüksek emirlerinizin çabuklaştırılmasını saygıyla dilerim."

Rauf Bey, İsmet Paşanın iki telgrafına, 23 Mayıs 1923 tarihinde karşılık veriyor. Karşılığın birinci maddesi şudur: "Karaağaca karşılık onarım parasından vazgeçemeyiz." Karşılığın üçüncü maddesinde, birtakım düşüncelerden sonra "Yunanlıların bunu veremeyeceklerini, İtilâf Devletlerinin söylemesi şaşılacak şeydir ve kabul edilemez." deniliyor.

Karşılığın beşinci maddesinde, yine birtakım düşüncelerden sonra, şu görüş ileri sürülüyor: "Bu sorunun İtilâf Devletleriyle barış yapılmasını engellememesi için, bizi Yunanlılarla bir çözüm yolu bulmakta serbest bırakarak kendilerinin barış yapmaları seçeneği yeğ görülmüştür."

İsmet Paşa, 24 Mayıs 1923 tarihinde Rauf Beye yazdığı sonraki dört raporunda, şu bilgileri veriyor ve şu düşünceleri ileri sürüyor: "Madde 1 - Bugün General Pelle geldi. Yunan Delege Kurulunun iki gün sonra, yani Cumartesi günü onarım işini resmî olarak sözkonusu etmeyi önerdiğini ve o zamana kadar tarafımızdan karşılık verilmezse Cumartesi günü Konferanstan çekileceklerini bildirdiklerini söyledi. Ben, onarımla ilgili karşılığınızı daha almamış idim. Hükûmetimden karşılık gelmedikçe yapılacak bir şey olmadığını ve bu bildirimden etkilenmediğimi söylemekle yetindim."

"Durumun son evreye geldiği kanısındayım. Sızan genel söylentiler ve gazete haberleri genellikle kötümserdir." Madde 2 - Çeşitli sorunlarla ilgili Yüksek Başkanlığınızca verilen karşılıkları aldım. Dikkate değer ki onarımlar işinde Ankaranın öneriyi kabul etmediği yollu karşılık daha önce yaygın olarak duyulmuştur. Bizim çevrelerden sızmış olamaz. Çünkü öneriyi ve verilen karşılığı daha kimse bilmiyor..."

İsmet Paşa, Yunan onarımları sorunuyla ilgili görüşlerini şöyle bildiriyor. "Karaağacı ve yöresini içeren öneriyi kabul edip Yunan onarımları sorununu aradan çıkarmayı uygun bulmak zorunludur. Yunanlılara para ödetmek İtilâf Devletlerince olamaz sayıldığı gibi bütün İtilâf Devletleri aradan çekilse bile çıkabilecek savaşı kazandıktan sonra da para almak için ödetme aracı olmadığından, ödenmesinde direnmek, çıkmaz bir yoldur ve her memlekette denenmiş ve saptanmıştır, v.b..."

İsmet Paşa, bu görüşünü pek akla yakın ve uzak görüşlü düşüncelerle açıkladıktan sonra, "Konferansın şimdiki durumuna göre ekonomi, ticaret ve yerleşme işleriyle ilgili ve bütün öteki maddeler, büyük çoğunluğuyla iyi bir biçimde çözümlenmiştir ve çözümlenmektedir..."

"Boşaltma işi daha saptanmadı. Ama, isteğimize uygun olarak saptanacağı umulmaktadır ve öyle olması da gerekir." diyor ve öteki sorunların vardığı ve